

JÓKAI REGÉNYEI ANGOLUL

Kétségtelen, hogy Jókai hazai rangjához, műveinek népszerűsége mellett, hozzájárult az a kritikusok és irodalomtörténészek által is méltányolt tény, hogy külföldön az ő regényei örvendtek a legnagyobb népszerűségnek.

Emlékbeszédében Beöthy Zsolt leszögezte, hogy „nemcsak nálunk, hanem az egyetemes irodalomban a legelső helyek egyikére emelkedett”¹, Tábori Kornél Jókai világsikereiről írt², dicsőségét Mikszáth Kálmán az író születésének százéves évfordulójára kiadott emlékkönyvben *Jókai Mór vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg* címmel hosszú poémában énekelte meg³, noha úgy vélte, hogy „jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki külföldre”, de „azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!”⁴

Sőt mi több, a trianoni béke megrázkódtatásából felocsúdva elsőként az ő műveit kívánták propagandisztikus céllal külföldön népszerűsíteni, hogy „az összes népekkel meg tudjuk magunkat értetni, kellő szervezés és terjesztés mellett az egész világon óhajtott és kívánatos atmoszférát meg tudjuk teremteni.”⁵

A Külgügyi Társaság 1925-ben Ferenczi Zoltánnal jegyzéket készíttetett az idegen nyelveken elsősorban terjesztendő Jókai regényekről. Összeállításakor Ferenczi a nyugati nyelveken már megjelent műveket vette alapul, de nem mérte föl, hogy melyek voltak valóban sikeresek, ha pedig ismerte volna legalábbis a regények angol nyelvű fordításainak nélmelyikét, bizonyára rémülten állt volna el további terjesztésük szándékától.⁶

Ferenczi Zoltán tizenhét regényt jelölt ki, ezekből angol nyelvre már korábban lefordítottak tizenkettőt, de négy nem vált népszerűvé, míg az angol nyelvterületen legnagyobb sikert aratott művek közül hármat fel sem vett jegyzékébe.⁷

Azóta Czigány Lóránt a magyar irodalom tizenkilencedik századi nagy-britanniai fogadtatásáról írt, 1976-ban megjelent könyvében külön fejezetet szentelt a Jókai-regények visszhangjának, ám az ő tanulmányából sem derül ki, hogy végül is melyek voltak valóban népszerűek és miért — ami nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a szerző az egyes művekről megjelent mindennemű írásnak — elemző kritikának és egysoros hirdetésnek — egyforma jelentőséget tulajdonított.⁸

¹ BEÖTHY Zsolt, *Jókai Mór emlékezete*. Felolvasatott a Kisfaludy-Társaság 1905. évi máj. 31-dikén tartott Jókai-emlékünnepe. In *Beöthy Zs. munkái. Irodalmi tanulmányok*. Bp., é.n. 206.

² TÁBORI Kornél, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja 1925. febr. 11. 16–18.

³ *Jókai emlékkönyv. Születésének százéves évfordulójára*. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., 1925. 77–84.

⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1982. 243.

⁵ RÉVAY Mór János, *Jókai és a magyar ügy külföldön*. Bp., 1925. 4.

⁶ RÉVAY Mór János, *Jókai a külföld irodalmában*. In *i.m.* 7.

⁷ A jegyzékben a következő regények szerepeltek: *Erdély aranykora, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Szegény gazdagok, Az új földesúr, Mire megvénülünk, Szerelem bolondjai, A köszívű ember fiai, Fekete gyémántok, Eppur si muove, Az arany ember, A jövő század regénye, Egy az Isten, Szabadság a hó alatt, Szeretve nind a vérpadig, A tengerszemű hölgy, Sárga rózsza*.

⁸ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Bp., 1976.

Az egyes Jókai művek külföldi kiadásainak bibliográfiai leírását tartalmazó, az angol nyelvterületet 1925-ig figyelemmel kísérő, szintén Ferenczi által összeállított kötet⁹, és az USA-beli könyvtárakban fellelhető kiadásokat felsoroló *The National Union Catalogue*¹⁰ összevetéséből, Czigány fenti könyvének nagy-britanniai könyvtárakból származó adatait fölhasználva, az angol nyelvű kiadások számának összesítése alapján a következő népszerűségi sorrend mutatható ki:

MŰ CÍME	ANGOL CÍME	KIADÁSOK SZÁMA
<i>Nincsen ördög</i>	<i>Dr Dumany's Wife</i>	13
	<i>There is No Devil</i>	
<i>A névtelen vár</i>	<i>The Nameless Castle</i>	10
<i>Az arany ember</i>	<i>Modern Midas</i>	
	<i>Timar's Two Worlds</i>	10
<i>Erdély aranykora</i>	<i>Midst the Wild Carpathians</i>	10
	<i>The Golden Age in Transylvania</i>	10
<i>Szegény gazdagok</i>	<i>The Poor Plutocrats</i>	10
<i>Szép Mihál</i>	<i>Pretty Michal</i>	10
<i>Szabadság a hó alatt</i>	<i>The Green Book or Freedom under the Snow</i> ¹¹	9
<i>Fekete gyémántok</i>	<i>Black Diamonds</i>	8
<i>Janicsárok végnappjai</i>	<i>The Lion of Janina</i>	6
<i>A kőszívű ember fiai</i>	<i>The Baron's Sons</i> ¹²	6
<i>Mire megvénülünk</i>	<i>Debts of Honour</i>	6
<i>A fehér róza</i>	<i>Halil the Pedlar</i>	5
<i>Sárga róza</i>	<i>The Yellow Rose</i>	5
<i>Szomorú napok</i>	<i>The Day of Wrath</i>	5
<i>Egy az Isten</i>	<i>Manassch</i>	4
<i>Egy hírhedt kalandor a XVII. századból</i>	<i>Told by the Death's Head</i>	4
<i>Egy magyar nábob</i>	<i>An Hungarian Nabob</i>	4
<i>Törökvilág Magyarországon</i>	<i>Slaves of the Padisah</i>	4
<i>Rab Ráby</i>	<i>The Strange Story of Rab Raby</i>	3
<i>Carinus</i>	<i>A Christian but a Roman</i>	2
	<i>The Christian in Hungarian Romance</i>	2
<i>Hungarian Sketches in Peace and War</i>		
(vál. elbeszélések) ¹³		
<i>A kalózkirály</i>	<i>The Corsair-King</i>	2
<i>Az új földesúr</i>	<i>The New Landlord</i>	1
<i>Páter Péter</i>	<i>Peter the Priest</i>	1

A fentiekén kívül van néhány egyszer kiadott műve, — ezeket Ferenczi *List of Translation*-je felsorolja, több közülük azonosítatlan.

⁹ FERENCZI Zoltán, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*. Bp., 1926.

¹⁰ *The National Union Catalogue*. Ed. Mansell.

¹¹ CZIGÁNY Lóránt, *The Orford History of Hungarian Literature* című könyvében azt állítja, hogy ez a regénye volt a legnépszerűbb. Oxford, 1984. 227.

¹² Ferenczi egy drezdai kiadásról is tud, ezt nem vettem figyelembe.

¹³ CZIGÁNY szerint esetleg egy harmadik kiadása is létezik, de ő sem állítja biztosan. *A magyar irodalom fogadtatása*, 142. 98. lábjegyzet.

A Jókai műveiből angolul elsőként, 1854-ben kiadott fordítás, egy tizenegy elbeszélésből álló válogatás, a *Hungarian Sketches in Peace and War* (Magyar vázlatok békében és háborúban) nem aratott sikert, pedig megfelelt mindazon kívánalmaknak — romantikus is volt, külföldi és magyar is — melyeknek Czigány Lóránt szerint Jókai angliai sikerét köszönhetette.¹⁴

A magyar ügy az ötvenes évek elején akkora népszerűségnek örvendett, hogy a londoni *Athenaeum* így panaszkodott: „a magyarok szabadságharca által jogosan kiváltott érdeklődésnek” már-már az irodalom és könyvkiadás látja kárát, mivel „a legvegyesebb árut, ha bármi köze van Magyarországhoz, azonnal felkapja és magával ragadja az általános rokonszenv árja.”¹⁵

A könyvet ennek ellenére csak kétszer jelentették meg. A siker elmaradásának oka valószínűleg abban keresendő, hogy a válogatást végző Szabad Imre az angol olvasók ízlését kevésbé ismerte: a kötetet fele részben a népies irányú, humoros elbeszélések teszik ki, melyek Jókai azon törekvésének az eredményeként születtek, hogy a magyar néphumort az irodalomba emelje.¹⁶ Az író életművében honi irodalomtörténezeink által oly előkelő helyre juttatott *Sonkolyi Gergely*, vagy *A serfőző* című elbeszéléseket az angol kritikusok szóra sem méltatták. A kötetből a szabadságharcot megörökítő elbeszéléseket értékelték, s az európai romantika ábrázolásmódjától nem eltérő *Bárdy-család* c. elbeszélést tartották a legígéretesebbnek. Az *Athenaeum* így foglalta össze véleményét: „ezek a vázlatok, bár erőteljesek és találók, nem állják ki a versenyt a hasonló angol vagy francia alkotásokkal. A humoros vázlatok karikatúrába csapnak át, a komolyak tele vannak túlzásokkal, mind az eseményeket, mind az érzelmeket illetően.”¹⁷

A népies iránytól való húzódozást támasztja alá Petőfi János *vitézének* teljes elutasítása is, melynek kapcsán az *Athenaeum* leszögezte: „De a modern [költő], aki hasonló fogásokhoz folyamodik [a cikk szerzője a lihetetlen, népmesei fordulatokra utal], anélkül, hogy hinne abban, amit leír [...], csak az ősi mesék szegényességét és együgyűségét karikírozza”,¹⁸ ahelyett, hogy az igazi népköltészet szépségét csillantáná fel.

Nyilván a népiestől, népies-humoros iránytól való idegenkedés volt az oka, hogy Jókai regényeiből a fordítók a legtöbb esetben kihagyták a népies genre-alakokat — Tallérossy Zebulont és Mindenváros Ádámot, Kalabuszt és Garabost.

A megjelent művek nacionalizmusa sem aratott osztatlan elismerést. Még 1854-ben, a *Hungarian Sketches* kiadásának évében Szabad Imre egy másik, saját könyvet is publikált *Hungary, Past and Present* (Magyarország múltja és jelene) címmel. Az *Athenaeum* e munkát ugyan az érthetlenségig tömörnek találta, mivel azonban szerzőjét tehetségesnek vélte, annak újraírására buzdította, nem utolsósorban azért, mert újságírójának véleménye szerint Szabadtól „távol áll az a vakbuzgó nacionalizmus [bigoted nationality], mely a legkevésbé szeretetreméltó vonása a magyar gondolkodásnak, mivel a szerző nemcsak hazája erőit dicsőíti, hanem kész hibáit is elismerni [...], és nem mutatkozik olyan hazafinak, aki egyrészt az idegen agresszióra panaszkodik, másrészt büszkén dicsekszik honfitársai dicső portyázásaival, azokban az időkben, amidőn a magyarok Európát háborgatták.”¹⁹

¹⁴ CZIGÁNY, *A magyar irodalom fogadtatása*, 270–272.

¹⁵ The *Athenaeum*, 1851. Jan. 4. 16. Az *Athenaeum* a legolvasottabb 19. századi angol hetilap volt. Az 1830-as évek végére elérte a 18 ezres példányszámot, melyet a század folyamán végig tartani tudott. L. bővebben *British Literary Magazines. The Romantic Age 1783–1836*. Szerk. Alvin SULLIVAN. Westport, Conn. — London, 1984. 21–23.

¹⁶ JÓKAI Mór, *Néprőlég*. Bp., 1984. 1–2.

¹⁷ The *Athenaeum*, 1854. Sept. 23. 1135.

¹⁸ The *Athenaeum*, 1851. Jan. 4. 16.

¹⁹ The *Athenaeum*, 1854. Febr. 18. 206.

Jókai első angolra fordított regénye, *Az új földesúr* (The New Landlord) sem aratott sikert, mindössze egyetlen kiadást ért meg, Mikszáthnak a közhiedelmet tápláló kijelentése ellenére, aki szerint Angliában „legjobban *Az új földesúr* tetszett, Patterson budapesti egyetemi tanár fordításában.”²⁰ Mikszáth e hitének alapja az lehetett, hogy Patterson több — elismerő — kritikát elküldött Jókainak, aki azokat közzétette, sőt a regény 1895-ös kiadásához írt „Utóhangját”-ban el is dicsekedett vele, hogy „minden angol lap a legkedvezőbb ismertetéseket írta róla”.²¹ (Úgy látszik azonban, hogy Jókai többi művének angol bírálatait nem ismerte, és a regények angol fordításait sem valószinű, hogy fellapozta volna.)

Az angol Jókai-fordítások összevetése az eredetivel arra enged következtetni, hogy *Az új földesúr* kudarcának oka részben az angol olvasóközönség számára ismeretlen és érdektelen téma és a mű irányzatossága, másrészt pedig az volt, hogy szemben a regények többi fordítójával, Patterson az eredeti szöveg hű tolmácsolására törekedett.

MŰ CÍME

ELSŐ MAGYAR ELSŐ ANGOL FORDÍTÓ KIADÁS KIADÁS

*Hungarian Sketches in Peace and War*²²

<i>Az új földesúr</i>	1862	1854	Mary Stuart
<i>Az arany ember</i>	1872	1868	Arthur J. Patterson
		1884	L. C. Bullard, E. Herzog
		1888	H. Kennard
<i>Nincsen ördög</i>	1891	1891	F. Steinitz
<i>Szép Mihál</i>	1877	1892	R. N. Bain
<i>A fehér róza</i>	1854	1892	R. N. Bain
<i>A tengerszemű hölgy</i>	1890	1893	R. N. Bain
<i>Erdély aranykora</i>	1851	1894	R. N. Bain
		1898	S. L. és A. V. Waite ²³
<i>Fekete gyémántok</i>	1870	1896	F. Gerard
<i>Janicsárok végnapjai</i>	1854	1897	R. N. Bain
<i>Szabadság a hó alatt</i>	1879	1897	F. Waugh
<i>A névtelen vár</i>	1877	1898	S. E. Boggs
<i>Egy magyar nábob</i>	1853–54	1898	R. N. Bain
<i>Szegény gazdagok</i>	1860	1899	R. N. Bain
<i>A kőszívű ember fiai</i>	1869	1900	P. F. Bicknell
<i>Mire megvénülünk</i>	1865	1900	A. B. Yolland
<i>Szomorú napok</i>	1848–1856	1900	R. N. Bain
<i>Egy az Isten</i> ²⁴	1876–1877	1901	P. F. Bicknell
<i>Egy hírhedett kalandor...</i>	1879	1902	S. E. Boggs
<i>Törökülág Magyarországon</i>	1852–1853	1902	R. N. Bain

²⁰ MIKSZÁTH, i.m. 325.

²¹ Jókai összes művei. Bp., Akadémiai K. (A továbbiakban JÖM), *Az új földesúr*. 1963. 347.

²² A válogatás két elbeszélése hamarabb jelent meg kötetben angolul, mint magyarul. L. erről CZIGÁNY, *A magyar irodalom fogadtatása...*, 202.

²³ Erről a kiadásról sem Ferenczi, sem Czigány nem tudott. Egy példánya az OSzK-ban található. Bain angol szövegén alapszik, hű fordítás.

²⁴ Mindeddig azt hitték, hogy I. Fretwell is lefordította e regényt. *The Christian in Hungarian Romance* c. fordítása azonban a *Carinusé*.

Sárga rózsza	1893	1904	B. Danford
Rab Ráby	1879	1909	Ismeretlen

C. Bullard — E. Herzog amerikai, H. Kennard angol „Arany ember”-e

Az *arany ember*, mely Jókai regényei iránt az érdeklődést angol nyelvterületen felkeltette, először az Egyesült Államokban jelent meg, 1884-ben. Amerikai folyóiratokat nem állt módomban tanulmányozni, így sikerére csak abból következtethetek, hogy 1885-ben és 1886-ban újra kiadták.²⁵

Mrs Laura Curtis Bullard és Miss Emma Herzog, *A Modern Midas* címmel — amint a címlapon is feltüntették — németből fordították.

Nagy-Britanniában 1888-ban jelent meg első fordítása, Mrs Hegan Kennardé, a *Timar's Two Worlds*, melyet, bár nem tüntette föl, szintén német kiadásból készített, de már az amerikai szöveget is felhasználva. Ennek ellenére ezt tekintették „jövőhagyott”, autentikus változatnak.

Magyarországon Az *arany embert* erkölcsi elmarasztalás szinte csak a társadalmi morál formálására kizárólagos jogot fenntartani igyekvő katolikus egyház részéről érte, elsősorban Jablonkay Gábor tollából, aki szabad szerelemre, válásra és új, törvénytelen házasságra felbujtás miatt kárhoztatta Jókait, ám meglepő módon Timár vagyon elleni büntetével a katolikus kritika nem foglalkozott.²⁶

A többi kritikus Timár Mihályt kevés kivételtől eltekintve pozitív hősnek tartotta és tartja, „becsületes, jóérzésű”, „kitűnő embernek”,²⁷ de legalább „alapjában becsületes ember”-nek, kinek pályája viszont, Sőtér szavaival: „bizonyos mértékben [...] a hazai vállalkozó ügyességének, tehetségének mozgósító, buzdító példázása.”²⁸ Timéa kincseinek eltulajdonítását megbocsájtják (sőt többen el is feledkeznek róla), s szinte kivételnek számít a regényről először beszámoló magyar *Athenaeum* névtelen recenziójának véleménye, miszerint Timár „egy szegény ördög”, aki „gonosz úton, szerelmesét megrabolva” jutott „töméntelen pénzhez”.²⁹

Az angol kritikusok, akiket Timár szerelmi életének morális dilemmája hidegen hagyott, s annak végig gondolását rábízták az olvasókra, annál többet foglalkoztak viszont vagyon ellen elkövetett bűncselekményével, bár különbözőképpen ítélték meg.

A *Blackwood's Magazine* Timárt „elkeseredett” embernek látta, akinek végül „rá kellett döbbenie a rossz jelentőségére és a lelkiismeret örök erejére”,³⁰ azaz Timár távozását a társadalomból és szerencsétlenné tett felesége életéből helyes erkölcsi döntésnek ítélte.

George Saintsbury, az *Academy* ismert esztétája szintén felvetette bűnösségének kérdését. Megállapítása szerint „részben bűnöző [criminal], részben nem. Timárnak, a

²⁵ Az angol kritikákat elsősorban Czigány a magyar irodalom angliai fogadtatásáról írt könyvének bibliográfiai adatait segítségül véve találtam meg. Frau Christa Brauneder könyvtárosnak és a bécsi Universitätsbibliothek munkatársainak tartozom köszönettel azért, hogy turistaútlevelem láttán is minden segítséget megadtak, hogy a könyvtár rendelkezésére álló folyóiratokat minél rövidebb idő alatt átnézhessem.

²⁶ JÖM, *Az arany ember*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. 1964. 365.

²⁷ LENGYEL Dénes és HEGEDŰS Géza véleménye, JÖM, *Az arany ember*. 375 és 385.

²⁸ SÖTÉR István, *Jókai útja*. In *Félkör*. Bp., 1979. 459.

²⁹ JÖM, *Az arany ember*. 353. Az *Athenaeum* kritikája 1873. jan. 23-án jelent meg. Az újabb értékelések közül „ösbűnnek” fogja fel a lopást SZÖRÉNYI László, *Mitosz és utópia Jókainál* c. tanulmányában. In Uő. *Múltaddal valamit kezdeni*. Bp., 1989. 154. Ugyanakkor legújabbban Eisemann György szerint Timár erkölcsi vívódása nem „valódi etikai problémán nyugszik, hiszen aligha tartható Timár bűnösnek abban amivel vádolja magát”. It. 1991. 267–268.

³⁰ Idézi CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 224.

dunai hajóskapitánynak a bűne azonban nem túl súlyos". „Bár valamennyire Timár egy gondjaira bízott vagyón elrablásában is vétkes [a bigámia a másik, ám Saintsbury szerint elhanyagolható vétsége], de azért csak »valamennyire«, s egy némileg liberális elveket valló védelmezője kimagyarázhatná, hogy nem is rablásról van szó.”³¹

A szigorúbb *Guardian* szerint Jókai „fő célkitűzése” e regény megírásakor egyenesen az volt, hogy a „félleg keleti típusnak legrosszabb vonásait ábrázolja.”³²

A kritikusok Kennard fordítását olvasták, de valószínűleg a *Modern Midast* forgatva sem juthattak volna lényegesen eltérő véleményre: bár a német változat hű volt az eredetihez, a főhős jelleme annyira foglalkoztatta mindkét kiadás fordítóit, hogy nem állták meg, és a regény szövegét saját véleményükkel árnyalva adták a közönség kezébe.

Timár Mihály vétké mindegyik fordítás esetében súlyosabb, mint Jókainál:

Jókai:

„Mikor ő Timéa kincseit meglelte, azzal a szándékkal tartotta azokat magánál, hogy majd megnyeri velük Timéát.” (II. köt. 260.)

Bullard — Herzog:

“When he first took Timea’s fortune, it had been his intention to win the girl with it.”³³

(Amikor elvette Timéa kincseit, az volt a szándéka, hogy a lányt is megnyerje velük.)

Jókai:

„Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni...” (I. 158.)

Kennard:

“He had grown cunning from the time when he let himself persuaded to take the first wrong step...”³⁴

(Ravasz lett, amióta azt az első, helytelen lépést magára hagyta erőltetni...) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Jókai:

„Mostmár saját érdekében tett. A talált kincsek birtokában, kellett magának jogcímekeket szereznie, amik mellett a világ előtt mint gazdag ember megjelenhessen.” (I. 159.)

Bullard — Herzog:

“Self had become the propelling power of every action of his life. In a possession of the treasures of Ali Tschorbadshi, it behoved him to get a certificate, upon the strength of which he might appear entitled to them ‘to the manner born’. A pretext — a title — something tangible was positively requisite to enable him to introduce these valuables, little by little, to the world. And so he went to Vienna.” (101.)

(Az én vált minden cselekedetének rugójává. Ali Csorbadzsi kincseinek birtokában mostmár rajta volt a sor, hogy szerezzen valami írást, amivel a „született előkelőség” világában megjelenhet. Valami ürügy — egy cím — valami kézzelfogható dolog mindenképpen nélkülözhetetlen volt, hogy ezeket a kincseket, apránként, a világ elé vihesse.)

Ezek után Timár meglepetését új címe láttán — „Nemes Levetinczy Timár Mihály” — az amerikai változat narrátora így kommentálja: “It was the sweetest music he had ever heard” (104.) — (Fülének ez volt a legédesebb muzsika, amit valaha hallott).

³¹ The Academy, 1888. Apr. 14. 254.

³² Idézi CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 215.

³³ A *Modern Midas*. A Romance. New York, R. Worthington, 1884. 260.

³⁴ *Timar’s Two Worlds*. Edinburgh — London, W. Blackwood and Sons. 1894. 106. Ez a változtatás, miként néhány többi is megmaradt a regény modern kiadásában, mely Kennard fordítása alapján készült: *The Man with the Golden Touch*. Bp., 1963.

Jókai hőse kétségek közt vívódik, vajon szabad-e Noémit szeretnie. Az angol kiadás fordítója belső küzdelmének ábrázolását jócskán, mintegy ötödére rövidíti, Timár, gyötrő tépelődés helyett, gyorsan jut — számító — elhatározásra:

Jókai:

„Nem imádtam-e nőmet? Nem lettem-e kétségbeejtve hidegsége által? [...] Noémi szeret engem. Ezt már megváltoztatni nem lehet. [...] Itt, e világtól különvált szigeten, ahol nem uralkodnak a társadalmi törvények, a vallásos fogalmak, egyedül a természet igaz, meleg érzelmei, nem lakik-e az igaz boldogság, melyet a balga világ száműzött? [...] Ez az ostoba fickó, aki közöttünk áll [Krisztyán] [...] Megfizetem. [...]” (II. 16.)

Kennard:

“I adored my wife, and her coldness brought me to despair; but Noémi loves me. That can no longer be altered, and in the island, outside the world, the laws of society and religion have no power... I could easily pay off that fellow who comes between us, and then I could live here in peace for half the year. Timéa would only suppose that I was away on business.” (203.)

(Imádtam a feleségem, és hidegsége kétségbeejtett; de Noémi szeret engem. Ezt már megváltoztatni nem lehet, és a szigeten, kívül e világon, a társadalmi és vallási törvényeknek nincs hatalma... A fickót, aki közöttünk áll, könnyedén lefizethetem, s azután fél évig békében élhetek. Timéa azt hinné, hogy üzleti úton vagyok.)

Az angol és amerikai változat lényegében megegyezik Timár házassága ábrázolásánál, ám eltér öngyilkossági kísérlete leírásánál. A fordítók egyéni véleménye mögött az angol és amerikai társadalom erkölcsi nézeteinek azonossága, domináns vallási világképének különbözősége áll.

Timár eldöntötte már, hogy Noémit választja, ám amint hírt kap, hogy Timéa esetleg megsalja, arra készül, hogy a törvények mögé bújva — holott neki már gyermeke is született Noémitől — felesége bűnössége alapján mondassa ki a válást. Míg Kennard ezúttal hű volt az eredeti szöveghez, az amerikai fordítók Timár Mihály gondolatai helyett saját gunyoros kommentárjukat írták a regénybe. A férjének minden körülmények között engedelmességgel tartozó feleség eszményét elutasítva felmentik Timéát.

Jókai:

„Előtte volt tehát, amit keresett, Timéa hűtlenségének bizonyítványa. Rég kívánta ezt. Hogy lelkét megnyugtathassa, hogy elmondhassa: most már kölcsönösen vétettünk egymás ellen, most már nem tartozunk egymásnak semmivel! Hogy meg tudja vetni, utálni, gyűlölni azt a nőt, kinek eddig a tisztelet homágiumával kellett adóznia, mint ahogy adózik a jobbágy az uralkodójának. Most már elűzheti őt e trónról, amelyről egy nő csak egyszer szállhat le. És azután, ha ily erős indoknál fogva elvált tőle, akkor magához emelheti Noémit [...] Most kezdte érezni, hogy Timéa milyen nagy kincs. E kincsről önkényt lemondani, azt visszaajándékozni önmagának, ehhez volt kedve, de ellopítani hagyni! ez fellázítá. [...] Hanem azért mégsem tagadhatta meg magától, hogy azt a törbotot meg azt a zsebpisztolyt, amit Athalie ajánlott, kézen ne tartsa...” (II. 151-152.)

Bullard — Herzog:

“He was willing to deceive Timea; he had planned to separate from her on account of incompatibility and uncontrollable aversion. That was one thing. Now his honour was at stake. He did not mind flinging away a treasure, but he did care to have it stolen from him. Such an outrage stirred him to the very depths. The points of view were so very, very different.

He began to realize that she was a treasure. A faint feeling came over him that if she were human and had yielded, and now he was to see her in her unfaithfulness,

whose the blame but her husband's? The more impressed he became with his own share in the guilt, the more decided he grew that it were well to be provided with a pistol or a dagger to avenge his wrongs. A man is so consistent!" (284.)

(Kész volt rá, hogy Timéát becsapja; azt tervezte, hogy összeférhetetlenség és leküzdhetetlen ellenszenv alapján válik el tőle. Ez egy dolog. De most a becsülete forgott kockán. A kincset eldobni nem bánta, de azt igen, hogy ellopják tőle. Ekkora gyalázat mélyen felkavarta. A két dolog olyan nagyon, nagyon különböző volt.

Most kezdte érezni, hogy Timea milyen nagy kincs. Az a halvány érzése támadt, hogy ha [a felesége] esendő volt és engedett, s most hűtlenségen éri, ki más a hibás, mint a férje? Minél inkább hatalmába kerítette saját bűnrészességének gondolata, annál inkább eltökélte, hogy jó lesz, ha pisztolyt vagy tört szerez, hogy sérelmeit megbosszulja. A férfiak olyan következetesek!)

Timéa nem szereti férjét, sőt mást szeret, nem is katolikus — mégsem hajlandó elválni. Elutasítja Kacsukát, szavai erkölcsi nagyságát hivatottak mutatni. Míg a magyar szövegben Timéa adott szavát (saját házassági esküjét) tartja tiszteletben, s lelkiismeretére hallgat, az angol változat azt engedi sejtetni, hogy lelki üdvössége kedvéért teszi tönkre férje, szerelme és a saját életét. Az amerikai fordításban nem jelenti ki, hogy nem válik el, de csupán kötelességérzete tartja Timár mellett.

Jókai:

„[...] és nem válnék el tőle. — Nem válnék el tőle, még ha ő maga kívánná is; nem válnék el tőle soha; mert én tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek, és mivel tartozom saját lelkiismeretemnek idebenn.” (II. 163.)

Kennard:

“I will never separate from him. I would not even then divorce him — I would not do it if he wished it. I will never separate him, for I know what is due to my oath and the salvation of my soul!” (289.)

(Sohasem válok el tőle. Még akkor sem válnék el tőle, még akkor sem tenném, ha ő kívánná. Sohasem válnék el tőle, mert tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek és lelkem üdvösségének!)

Bullard — Herzog:

[Ha férje megcsalta is] [...] “and my duty would still keep me at his side.” (289.)
(... a kötelesség még akkor is mellette tartana.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Timéa hajthatatlanságát a házasság intézményét tisztelő — de a válás jogát elismerő — Jókai sem tudta teljes szívvel helyeselni, még kevésbé a fordítók: a nő „angyali kegyetlenségét” jellemvonásaként ábrázolták:

Jókai:

[Timár töpreng:] „Timéa nem válik el soha. »Ha boldogtalanná tettél, mármost szenvedj együtt velem!« Ez az angyalok kegyetlensége.” (II. 167.)

Kennard:

“Yes, she would still say so. Timéa will never leave him: she would say, ‘You have made me unhappy; now suffer with me.’ It is an angel’s cruelty, and that’s Timéa’s nature.” (291.)

(Igen, továbbra is azt mondaná. Timéa sohasem hagyná el őt. Azt mondaná: „boldogtalanná tettél, most hát szenvedj velem együtt.” Ez az angyalok kegyetlensége, és ilyen Timéa természete.)

Bullard — Herzog:

“She would say this — Timea is of just such a nature as this — she would say,

'If you have made me wretched, let us suffer together.' This is the pitilessness of an angel!" (291.)

(Azt mondaná — Timéának pont olyan a természete — azt mondaná: „ha szerencsétlenné tettél, szenvedjünk hát együtt.” Ez az angyalok könyörtelensége.)

Timár szabad akaratából ugyan már döntött Noémi mellett, Krisztyán Tódor megjelenése és fenyegetődzése meghátrálásra készteti. Megőlni nem képes, inkább felad mindent és öngyilkosságra készül.

Jókai szerint azért nem lövi le Krisztyánt, mert „nem gonosztevő, ki egy bűnét a másikkal takarja el, hanem nagy jellem.” (II. 220.)

Az amerikai fordítók jóval kritikusabbak. Szerintük azért nem gyilkol, mert „nem szándékos gonosztevő” („not a criminal in intention”, 324.)

Az író finoman sejteti, hogy a szabad akaratának érvényesítéséről lemondó, fatalizmusba sodródó Timárt az isteni gondviselés menti meg a haláltól — ami egyben azt is jelenti, hogy Isten jóváhagyja döntését a sziget mellett. Bullard és Herzog ezt a megoldást elfogadják, sőt, egy nem éppen a helyén alkalmazott bibliai idézettel megtoldva egyértelműbbé teszik.

Jókai:

[Timár a halálra készülve megpillantja Krisztyán vízből előbukkanó holttestét.] „[...] a jég alatt a mennydörgés orgonaszava bömböl felségesen, s az istenkiáltás rettentő roppanása közben reszketve mozdul meg az álló jégegyetem, s a szörnyű légnyomásra a rianás hasadéka ismét összecsukódik.” (II. 225.)

Bullard és Herzog toldása:

“[...] the rift was entirely closed, locked again. ‘What God hath joined together, let no man put asunder.’” (237.)

(... a rianás hasadéka ismét teljesen összezárt. „A mit azért az Isten egybeszerkesztett, ember el ne válaszsza.”³⁵)

Míg az „amerikai” Timárt isteni gondviselés vezeti, az angol Kennard kitérli a szövegből az égi figyelmeztetésre utaló „istenkiáltás” szót, így az ő hősné választása — a sors közbelépésével ugyan — mégis inkább szabad akaratából meghozott döntés.

Az *arany ember* nagy-britanniai népszerűségéhez (miként a *Nincsen ördög*éhez is) hozzájárulhatott a késő viktoriánus-kor vallásos világnézetének válsága, az általános elbizonytalanodás.³⁶

A fordítók egyéb átalakításai a kapitalista fejlődés és polgárosodás magas fokára eljutott két társadalom olvasóközönségének elvárásaihoz igazodnak.

Az emberi jogok iránt érzékenyebb Bullard, Herzog és Kennard nézetei következtében lett Timéa az eredetinel negatívabb szereplő (rossz házasságához való ragaszkodásában megnyilvánuló tekintélytisztelétét elfogadhatatlannak találva kegyetlenségét hangsúlyozzák, sőt az angol fordítás bigottságára utal); s részben Timár is (különösen az amerikai fordítók Jókainak a férfi-nő házassági jogairól vallott nézetein csúfolódó narrátori betétében).

Timár legelső bűnének, a lopásnak Jókaiénál határozottabb elítélésével a fordítók tömptették az *arany ember* antikapitalista szemléletét — hiszen a társadalom, melynek szabályai és értékrendje alól Jókai szabadulni engedte hőst, melyet elutasított, a Magyarországon még csak alakuló kapitalizmusa volt.

³⁵ *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Bp., 1987. *Máté ev.* 19.6.

³⁶ Jonathan ROSE, *The Edwardian Temperament. 1895–1916*. Athens — Ohio — London, 1986.

Fentiek ismeretében némi módosításra szorul a Sötér István kifejezte közvélekedés: „Ez az életmű [...] eljut a korkérdések egy eredeti, művészi szinten történő ábrázolásához (*Az arany ember*), mely világirodalmi jelentőséggel is bír”³⁷ — mert úgy látszik, hogy Jókai e regényéből, legalábbis angol és amerikai fordítói (olvasói) éppen azt nem fogadták el, ami benne a magyar szerző egyéni szemléletmódját tükrözte, ami benne „eredeti” volt.

F. Steinitz: Nincsen ördög

A természettudományos műveltségű, orvos Dumány Kornél véleménye szerint „nincsen ördög”, azaz elvből elkövetett gonoszság, csak emberi érdekek ösztönözte bűn. Jókai kiteszi hősét nemesi osztályos társai aljasságának, aki meghurcoltatására, kigúnyoltatására, rászedettségére fatalizmussal válaszol: kétségbeesésében aláveti magát a sors szeszélyeinek: azt reméli, elpusztul.

Osztályával — a középnemességgel! — kezdettől fogva szemben áll, ám épp annak erkölcsi értékrendje magaslatából; majd váratlanul felrúgja e morál hallgatólagos elvárásait és szabályait: valódi feleségévé fogadja mástól teherbe ejtett, vele érdekházasságot kötött nejét. Boldogság a jutalmuk, de felé sem néznek többé Magyarországnak, kivándorolnak az „Újvilágba”.

A regény eleje a fatalista szemlélet igazolása — a Szentgotthárd vasútvonalon történt szerencsétlenség leírása a sors hatalmának szörnyű példája; de amint Dumány Kornél történetére kerül sor, ez a sor egyre inkább gondviselés-szerű lesz, hogy a mű végére kiderüljön: az arra érdemeseket megvédelmezi, sőt még akkor is oltalmazza, mikor az egyén, mint Dumány, lemond élete irányításáról.

Sors-e, vagy isteni gondviselés? A neki szegezett kérdés elől, hisz-e Istenben — Dumány kitér.³⁸

Magyarország társadalmi viszonyait illetően minden bizonnyal a *Nincsen ördög* Jókai egyik legkiábrándultabb regénye (talán ez magyarázza a fatalista indítást): a kiegyezés kori megyei választások szatírája mögött az író csalódottsága, a nemesség haladó szerepébe vetett hitének elvesztése áll.

Dumány Kornél rokonszenves hős, Berend Iván fajtájából, de ez a nemesi származású értelmiségi feladja a magyarországi állapotok megváltoztatásáért folytatott küzdelmet, s külföldön találja meg boldogságát és boldogulását.

A regény formai szempontból sem érdektelen. Bár Jókai itt is segítségül hív olcsó fogásokat és sablonos megoldásokat (ezeknek másik — méltott — társadalmi regénye, a *Fekete gyémántok* sincs híján), ezúttal lemondott a mindentudó narrátor szerepeltetéséről, s egy országgyűlési képviselőnek (maga Jókai) meséli el egy éjszakán élete történetét a másik narrátor, Dumány.

Nem sikerült teljes biztossággal megállapítanom, hogy az angol nyelvű kiadások közül mennyi volt amerikai illetve nagy-britanniai, de együttes számukat tekintve kétségtelenül ez Jókai legnépszerűbb regénye.

Fordítójának köszönhető, hogy tizenhárom kiadása sokat árthatott Jókai hírnevének és Magyarország presztízsének egyaránt.

Két alig különböző változata létezik: mindegyik kiadói előszava megemlíti, hogy a regényt „egyenesen a szerző kéziratából fordította Mme F. Steinitz, aki Budapesten él, s maga az író választotta ki a fordításhoz.”³⁹

³⁷ SÖTÉR, i. m. 471.

³⁸ JÖM, *Nincsen ördög*. S. a. r. HARSÁNYI Zoltán. 1967. 124.

³⁹ *Dr Dumany's Wife. A Romance*. London — Paris — Melbourne, Cassell and Comp., 1891.

Steinitzné, akiről semmi közelebbit nem sikerült kiderítenem, a magyarországi társadalmi-politikai viszonyokról Jókaiétól teljesen eltérő nézeteket vallott, s ezeket habozás nélkül belefördította a regénybe.

Hóbortos, dúsgazdag, „tót királynak” csúfolt nagybátyja Dumányra akarja hagyni észak-magyarországi kastélyát. Minden érvét beveti, hogy Bécsből hazacsalja:

Jókai:

„[...] én most templomba sem tudok járni, odakinn imádkozom a lépcsőn, a vak koldusok sorában. Miért nem? Hát azért, mert most csak egy buta vén plébános van itt, aki nem tud, csak tótul prédikálni. Olyankor persze tele van a templom. Irtóztató parasztbűz van odabenn, amitől én megfulladok. De ha te idejössz ...” (67.)

Steinitz:

“Do you know why I say my prayers outside among the beggars, and never go into the church? Not only out of humility, but because at present there is only a Slav minister here, and I am not over-anxious to listen to his orations. Besides, the church is always so full of the *Slav* peasants that you cannot breathe inside of it, such an infernal odour is diffused by them. But if you would come to live here ...” (91.)

(Tudod, miért kívül imádkozom, a koldusokkal, s miért nem megyek soha be a templomba? Nem csupán alázatból, hanem mivel csak szláv plébános van itt, s azért nem töröm magam, hogy az ő prédikációját hallgathassam. Azonkívül a templom mindig annyira tele van *szláv* parasztokkal, hogy nem lehet bent levegőt kapni, olyan förtelmes szagot árasztanak.) (Kiemelés tőlem — K. J.)

Dumány nem akarja elfogadni az örökséget.

Jókai:

„[...] nem engedem magamat doktorbul táblabíróvá átgyúratni. [...] A politikához semmi kedvem nem volt; s ami a nemzeti féltékenységeket illeti: azok iránt egészen hiányzott nálam minden fogékonyság. Mi bajom nekem a Maticával? Annyit tudtam, hogy ez egy tót irodalmat gyámolító társulat, s az én felfogásom szerint akárminő nyelven terjesszék is a közmívelődést, annak az egész országra nézve csak üdvös eredménye lehet. Éppen nem voltam elfogult a nemzetem iránt, sőt megvallom, hogy erősen hajlottam a kozmopolitizmus felé.” (78.)

Steinitz:

“I did not care for politics, and knew of the ‘Maticza’ as a purely Slavonic literary society. If this society was to held future meetings in my uncle’s museums, I could bear it; there was very little chauvinism or even patriotism left in me. I was rather cosmopolitan in tendency; and as to giving up my profession and becoming a country squire, that was simply ridiculous.” (104.)

(Nem érdekelt a politika és úgy tudtam, hogy a Matica pusztán egy szláv irodalmi társaság. Ha ez a társaság a nagybátyám múzeumaiban akarja tartani az üléseit, tőlem teheti; nagyon kevés sovinizmus vagy akár patriotizmus maradt bennem. Inkább hajlottam a kozmopolitizmus felé, s hogy feladjam a hivatásom és vidéki táblabíró legyek, ez egyszerűen nevetséges volt.)

Steinitz először hazafiatlan, bár a Matica mibenlétével tisztában nem lévő, így tehát ártatlan szereplőnek állítja be Dumányt. Kihagyja Jókainak a Maticát elismerő, közvetve a nemzetiségi kérdéstről vallott álláspontját kifejező szavait, amint később a főhősnek a megyei politizálást kritizáló mondatait is, melyből kiderülne, hogy Dumány vonakodása szigorú bírálatot takar. Steinitz változatában végül azért fogadja el

Publisher’s Note, v. — *Dumany’s Wife* or “*There is No Devil*”. New York, Cassell Publ. Comp. 1892. A továbbiakban az amerikai kiadásból idézek.

az örökséget, mert meggyőződik a Matica veszélyességéről. Jókainál a megyei alispán mindössze annyit köt az orvos lelkére:

„[...] hogy e tekintélyes birtokot vissza ne utasítsam, mert akkor azt a Matica fogja örökölni, s az nagy veszedelem lesz e nemzetiség és hazafiság ügyére nézve” — s ez az álláspont nem az íróé. (77.)

Steinitz:

“The governor declared that it was my unmistakable duty as a Dumány and a son of Hungary, to take possession of the home of my ancestors and not to allow such an anti-patriotic and dangerous institution as the ‘Maticza’ to do her mischief on the strength of Hungarian feuds, and to turn the ancient halls of my patriotic forefathers into a meeting-place of daring conspirators.” (104.)

(A kormányzó kijelentette, hogy mint Dumánynak és mint Magyarország fiának nyilvánvaló kötelességem, hogy őseim otthonát birtokba vegyem, s ne engedjem, hogy olyan hazafiatlan és veszélyes intézmény, mint a Matica, a magyar földbirtokra támaszkodva folytathasson kártékony tevékenységet, s hogy patrióta elődeim ősi teremt vakmerő konspirátorok találkozóhelyévé változtassa.)

Jókainál Dumány végül azért adja be a derekát, mert erkölcsi érzéke tiltakozásra és ellenszegülésre készteti, azt tapasztalván, hogy a megyegyűlés szónokai határozzák meg, ki a magyar (és ki a Bach-rendszerben hivatalt vállalt áruló) (82.), Steinitznél azért fogadja el az örökséget, mert nem tűrheti, hogy a „patriotizmus bizonyos emberek monopóliuma legyen”, ám az előzmények után alattuk a szlovákok értendők.⁴⁰

Kiadójától, Révay Mór Jánostól tudjuk, hogy Jókai nem törődött már megjelent könyveivel,⁴¹ bizonyára nem látta ezt a fordítást sem. Steinitz magyar sovinizmusához semmi köze, sőt szembenáll egész irodalmi tevékenységével. Így foglalta össze, 1871-ben, Kertbeny Károlyhoz írt levelében, éppen könyvei német kiadása kapcsán, irodalmi működése célját: „[...] — az önálló szellem küzdelme [ez] a szolgálai utánzás ellen — az emberi érzések küzdelme a nemzeti előítéletek, a durva faji gyűlölség ellen; [...] — az érzés harca ez a frivolitás ellen, a bölcsekedő költő harca a szent ostobaság és az állati nihilizmus ellen, minden elnyomott ügy harca az elnyomó ellen, a gondolat harca a frázis ellen.”⁴²

Steinitz odáig merészkedett a szabad fordításban, hogy új szereplőt is bevetett: a regény utolsó lapjain Dumány felesége egy *Father Augustin* (amerikai kiadásban *Austin*) nevű gyóntatónál könnyít a lelkén.⁴³

Az angol és amerikai változat befejezése is eltérő. Az angol kiadásban Steinitz tartózkodott a figyelmetlen olvasó által ateista megnyilatkozásként értelmezhető *ördög* szótól, a Dumány szájából többször elhangzó kulcsmondat — „Nincsen ördög” — mindahányszor elmaradt, míg a szellemében szabadabb amerikai kiadásban maga magyarázta meg e mondat jelentését.⁴⁴

A *Westminster Review* a regényt azért találta érdekesnek, mert „egy viszonylag kevésbé ismert ország szokásairól [manners] szól”⁴⁵, a *Literature* és a *Review of Reviews* a fordítás szokatlanul jó minőségét emelte ki.⁴⁶ A *Review of Reviews* már első kiadása

⁴⁰ “But I was not going to look on when patriotism was made the monopoly of certain people.” 110.

⁴¹ RÉVAY Mór János, *Jókai hatásának titka*. In *Jókai-emlékkönyv*, id. kiad., 44–46.

⁴² JÖM, *Jókai Mór levelezése*. I–II. S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. II. 804.

⁴³ New York-i kiadás, 305; londoni 310.

⁴⁴ Steinitz aggodalma nem volt teljesen alaptalan: A *Catholic World* még a szelídített változatról is megjegyezte, hogy Jókai története anélkül is megállta volna a helyét, hogy tagadja „valamuni természet feletti gonosz lény” létezését. JÖM, *Nincsen ördög*, A regény visszhangja, 276.

⁴⁵ The Westminster Review, 1894. Jan. — June 462.

⁴⁶ Literature, 1898. July — Dec. 17; The Review of Reviews 1894. March 310.

után felfigyelt a regényre. Czigány Lóránt írja, miszerint a folyóirat „kijelentette, hogy a regény erőteljes, jóllehet némileg bosszantó történet, de ettől függetlenül részletesen ismertette”.⁴⁷ Czigány rosszul emlékszik, a recensens mindössze két mondatot szánt a műnek, a fentit és egy másodikat a fordító nevével, s szerencsére nem fejtette ki, hogy miért bosszantja a történet.⁴⁸

Nem hallgatta el viszont véleményét épp a legnagyobb példányszámnak örvendő lap, az *Athenaeum* kritikusa, aki szerint „a magyarok szembeszökően kedvüket lelik a szláv népek lenézésében, és Magyarország szláv lakosairól ez a regény is sok rosszindulatú megjegyzést tartalmaz.”⁴⁹

Steinitz fordítása ismeretében elmondhatjuk, a kritikusnak, legalább a mondat második felét illetően, teljesen igaza volt.

Habár nem Bain tette Jókai nevét ismertté, hanem *Az arany ember* és a *Nincsen ördög* fordításai, ő nyúlt először sikerrel regényei egy másik fajtájához, s neki köszönhető a magyar író tucatnyi könyvének népszerűsége.

Robert Nisbet Bain Jókai-fordításai
Szép Mikhál

Választásait ízlése és a közönség illetve piac ismerete egyaránt befolyásolhatták. 1892-ben, a *Szép Mikhál* nagy-britanniai megjelenése évében, amikor a nagy viktoriánus regényírók életműve többnyire már lezárult (Thackeray 1863-ban, Dickens 1870-ben, George Eliot 1880-ban halt meg), a regény iránti érdeklődés nagyobb volt, mint valaha. 1892-ben Nagy-Britanniában (tehát az Egyesült Államokat nem számítva) 1882 *szépprózai* mű jelent meg, míg öt évvel korábban „mindössze” 1589.⁵⁰ A szám már önmagában mutatja, hogy nemcsak a legmagasabb színvonalú regények iránt volt kereslet, olvastak mindent, ami a kezükbe került, így olvasták Ainsworth, Mrs Radcliffe és Charles Reade műveit is. Utóbbiak történelmi regényt írtak, de annak egy fajtáját — sőt René Wellek és Austin Warren szerint külön műfajt műveltek — a gótikus regényt.⁵¹ Ainsworth, aki egy időben majdnem olyan népszerű volt, mint Dickens,⁵² többek közt Hugo és Dumas példája nyomán „igazi angol” gótikus regények írását tűzte ki célul. A külföldieket kiszorítania nem sikerült: például a Jókainak a *Szép Mikhál*hoz mintául szolgáló *Izlandi Hant*, Victor Hugo művét, 1825-től 1909-ig közel negyven angol és amerikai kiadásban jelentették meg összesen.

Bain számítása bevált, amikor elsőnek a *Szép Mikhált* választotta: ez a magyar gótikus regény tíz kiadást ért meg.

A *Szép Mikhál* ugyanis a gótikus regény minden jellemzőjével rendelkezik: késő középkori történet rémisztő gyilkosságokkal, kivégzésekkel, hóhérokkal és boszorkányokkal; még a hóhér háza is inkább hasonlít gótikus várhoz: mély árok veszi körül, ablakok helyett lőrésekkel, és tömör bolthajtásos folyosókkal.⁵³

A Hugótól átvett idegen műfajnak, s a lovagi irodalom hiányának bizonyára szerepe volt abban, hogy e mű Magyarországon sohasem vált népszerűvé, s „az élet megszo-

⁴⁷ CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 230.

⁴⁸ The Review of Reviews, 1892. Febr. 202.

⁴⁹ JÖM, *Nincsen ördög*, A regény angol visszhangja, 273. és CZIGÁNY, *i.m.* 230–231.

⁵⁰ Jonathan ROSE, *i.m.* Appendix: Census of Books Published in Britain 1870–1924. 216–217.

⁵¹ RENÉ WELLEK — AUSTIN WARREN, *Az irodalom elmélete*. Bp., 1972. 353.

⁵² Andrew SANDERS, *The Victorian Historical Novel 1840–1880*. Macmillan, 1979. 38.

⁵³ JÖM, *Szép Mikhál*. S. a. r. TÉGLÁS Tivadar. 1964. A hóhér házának leírása 55–57.

kott, rendes folyását”⁵⁴ kereső kritikusok értetlenül álltak előtte. Bainnek viszont alig akadt dolga vele, egyike ama fordításainak, ahol a szövegen nem változtatott. Meghagyta eredeti formájukban még az olyan, magyar fülnek is idegen hangzású szavakat is, mint a hóhér jelentésű *vihodár*, vagy a nem kevésbé rejtélyes *kopanicárs*. Jelentésüket lábjegyzetben adta meg, amivel csak a gótikus regények szerkesztési elveihez alkalmazkodott — a *Han d'Islande*-ban Hugo is ehhez a módszerhez folyamodott, hogy a kiemelt szómagyarázatokkal minél inkább a történeti hűség látszatát keltse. Ez volt a célja Bainnek is. A *Szép Mikhál*hoz írt fordítói előszavában pedig azzal az állítással növelte a hitelesség látszatát, miszerint Jókai az ősi Kassa levéltárában talált források alapján írta e művét, mely „többnyire a valóságon alapul.”⁵⁵

Bainnek sikerült az *Athenacum*ot megtévesztenie. Recenzense, mint valós eseményeken alapuló történeti regényről számolt be a könyvről: „A *Pretty Michal* egy tizenhetedik századi történelmi regény [historical romance], mely a maga szenzációvadász módján ábrázolja, hogy milyen rosszul ment a sora akkoriban a magyaroknak saját és idegen elnyomói kezei között. Csak a hatalmasoknak volt szava, a törvényeket vérrrel írták, s hóhéroknak és útonállóknak egyaránt jócskán megvolt az elfoglaltsága. Természetes, hogy egy ilyen korral és efféle emberekkel foglalkozó munka borzalnakban bővelkedjék, s Jókai, aki nem hisz a »rég, szép időkben«, nem habozik kellően hátborzongató színekkel lefesteni.”⁵⁶ Mivel történelmi regénynek vette, miként Walter Scott annak idején az első gótikus regényt, Walpolét, a recenzens, következetesen, erkölcsi tanulságot keresett benne. Kalondai Bálint alakjában azt kifogásolta, hogy a „modern regényolvasói ízléshez képest túlságosan is tiszteli az erkölcsi törvényeket”, s ha már „törvénytelen eszközökkel szerzett feleséget magának, legalább azt megpróbálhatta volna, hogy a halálbüntetéstől megmentse.”⁵⁷

Az *Athenacum* kritikusa saját liberális, a merev törvényekkel szemben az egyén érdekeit védelmező szemléletmódja alapján ítélte meg Jókai merőben más világnézetet tükröző művét. Ehhez hasonló írás alig akad, egyrészt mivel az angol kritikusok is megrekedtek a szereplők egysíkú ábrázolása bírálatánál, másrészt mivel módjuk sem igen volt rá, mert a fordítók, amennyire csak tőlük tellett, már előre a maguk világnézetéhez igazították Jókai regényeit.

A fehér rózsza (1892) — *Erdély aranykora* (1894) — *Janicsárok végnapjai* (1897) — *Törökvilág Magyarországon* (1902)

Több tiszta műfajú gótikus regényt nem fordított le Bain, a *Páter Pétert* meghagyta másoknak; meg is buktak a gyenge művel.⁵⁸ A *Szép Mikhál* után érdeklődése az ún. „történelmi regények” felé fordult, s 1892 és 1902 között lefordította a két-két Török birodalomban játszódó illetve török-kori művet.

A *fehér rózsza* és a *Janicsárok végnapjai* megírásához Jókai ugyan történelmi forrásmunkákat bűjt, mint ahogy a *Szép Mikhál* esetében is, mégis nélkülözik a történeti hűséget, tehát túlzás őket történelmi regényeknek nevezni, inkább „színes keleti kulisszák előtt játszódo”⁵⁹ kalandregények. Valószínűleg Bain is így gondolta — egyik tanulmányának

⁵⁴ A regényt elsőként értékelő Petőfi Társaság Lapja 1877. febr. 4-i cikkéből. *JÖM*, *Szép Mikhál*, 356.

⁵⁵ *Pretty Michal*. A Romance. London, Jarrold and Sons, 1897. 5.

⁵⁶ *The Athenaeum*, 1892. Febr. 20. 241.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ *Peter the Priest*. Tr. by S. L. and A. V. WAITE. New York, Fenno and Co., 1897.

⁵⁹ A két török regényt Jókai forrásaival összevető CZUNYA Miklóst idézi *JÖM*, *A fehér rózsza* — *Janicsárok végnapjai*. S. a. r. GERGELY Gergely. 393.

is beillő fordítói előszavában mint jeles kalandregény-szerzőt méltatta az író⁶⁰ — e kötetek esetében, bizonyára a kelendőség érdekében, mégis azt állította, hogy az olvasó történelmi regényeket (historical romance) vesz a kezébe, sőt *A fehér rózs*a előszavában megfeddte Jókait a felhasznált forrásmunkához való túlzott ragaszkodása miatt.⁶¹

A *fehér rózs*a és a *Janicsárok végnapjai* fordításakor nem tért el az eredeti szövegtől, oka sem volt rá: nem találhatott bennük az angol olvasókéitől különböző erkölcsi nézeteket vagy irányzatosságot, kivéve Halil Patrona alakját, akiből az író, épp politikai mondanivalója érdekében, török nemzeti szabadsághőst csinált. Emiatt a *Halil, the Pedlar* előszavában Bain mentegette is Jókait: „Való igaz, hogy a zseniális magyar regényíró idealizálta a durva, szókimondó, erőszakos lázadóvezér, Halil Patrona alakját; hős hazafit, az igazság és becsület mártírját teremtvé belőle, de azért kétségtelenül megőrizte Halil jellemének szembeálló vonásait.”⁶²

Úgy látszik, a görög szabadságharc emlékét még nem feledték az angolok, s idegenkedtek egy török szereplő nemzeti hőssé tételétől, pedig a krími háborúban (1853–5) Anglia Törökország oldalán harcolt. A filhellénizmus csak részben volt oka, hogy Jókai regényének politikai üzenetét nem értették. Nem is érthették, hiszen sem a magyar történelmet, sem az 1890-es évek Magyarországot nem ismerték, s a fokozatos orosz expanzió kiváltotta honi aggodásról legfeljebb a politikusok tudtak, ha tudtak.

Hiába állította hát Bain, hogy ezek történelmi regények: az angol közönség számára csak kalandregény-olvasatuk létezhetett.

Az *Athenaeum* *A fehér rózs*ára úgy reagált, ahogy Bain előre sejtette: túlzottnak találta Jókai törökbarátságát. Megállapította ezen kívül, hogy nincs tehetsége a jellemábrázoláshoz, s felhívta a figyelmet Ainsworth és Jókai írói módszereinek hasonlóságára.⁶³

Bain műfaj-meghatározása az *Erdély aranykorára* illet még a legjobban, ám itt saját szavának hitelét azzal rontotta, hogy ugyanakkor Erdély történelmét az Angliában páratlanul népszerű *Ezeregyéjszaka meséi*hez hasonlította.⁶⁴

Az egzotikus kelet, s a történelmi vagy a kalandregény iránt érdeklődő olvasók körében jó fogadtatásra számíthatott az *Erdély aranykora*, mégis meglepő, hogy Bain egyáltalán nem kurtított rajta, még a cselekménnyel össze nem függő, Zrínyi Miklós halálát bemutató első fejezetet is lefordította, lábjegyzetekben fedve fel a szereplők kilétét. Ezúttal az író hazafias érzelmeinek megnyilvánulásait is híven tolmácsolta: így került be az angol változatba a Jókai anakronisztikus nemzet-fogalom értelmezését sejtető jelenet, melyben Bethlen Miklós „a nemzet akarata ellen” való tettektől óvja Apaffyt és az erdélyi oligarchákat.⁶⁵

A pontos fordítást magyarázza talán, hogy Bain, Jókai történelmi regényei közül ezt tartotta a legjobbnak. Előszavában kiemelte, hogy jellemábrázolása is itt a legsikerültebb, semelyik más művében nincsenek „ilyen egymástól különböző, következetesen végigvitt, egyedi jellemek”.⁶⁶

A *Törökvilág*... megírásakor Jókai alig fordult Cserei Mihály históriájához, melynek az *Erdély aranykora* sokoldalúbb jellemábrázolását köszönhette, fantáziáját szabadon engedte, s az eredmény olyan mű lett, melyre már Bain sem merte ráhúzni a „történelmi” jelzőt, sőt úgy érezte, hogy az *Erdély aranykora* után e folytatásért mentegetődnie kell. Előszavában felhívta a figyelmet a két regény különböző jellegére, s kiemelte, hogy a

⁶⁰ *A Tengerszemű hölgy* angol kiadása előszava — *Eyes Like the Sea*. London, Lawrence and Bullen, 1893.

⁶¹ *Halil the Pedlar*. London, Jarrold and Sons, 1901. Introduction, 8.

⁶² *Uo.*

⁶³ *The Athenaeum*, 1898. Febr. 19. 245.

⁶⁴ *Midst the Wild Carpathians*. London, Chapman and Hall, 1894. Introduction, vi.

⁶⁵ JÖM, *Erdély aranykora*, S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. 1962. 288. *Midst the Wild*... 201.

⁶⁶ *Midst the Wild*..., vi.

Törökvilág Magyarországon kalandregény (romance), melynek „túlradó érzelmességét” ellensúlyozza Jókai humora; s azt is fontosnak tartotta már előre megjegyezni, hogy bár a szereplők többségének jellemét nem változtatta meg a szerző, Azraél „a legkevésbé meggyőző.”⁶⁷

A *Törökvilág Magyarországon* esetében Bain már nem törekedett teljes szöveghűsége: elsősorban szerkezeti okból húzott, hiányzik például a főcselekmény szempontjából mellékes első fejezet („Isten csodái”); illetve az előszóban említett érzelmesség megnyilvánulásait nyirbálta meg. A „Szentgothárd” c. fejezetet Jókai a csatamező leírásával fejezi be, ahol „Haldoklók, kínzott tetemek forognak a gázolt fűben. Egy-egy meglőtt paripa emeli még végerővel fejét a búcsúzó alkonyfény felé”, stb.⁶⁸ Bainnél e rész az Amazondandár elesetének szükséztű leszögezésével zárul.⁶⁹

Van azonban Bainnél egy figyelemre méltó eltérés. Jókai a kalandos cselekmény kedvéért egy helyütt igen lényeges kérdésben változtatta meg Erdély történelmét. A krónikák szerint a valóságban Apaffy fejedelemnek sikerült elérnie a portánál, hogy Ghica havasalföldi vajda (a regényben Ghyka moldvai fejedelem) Erdélybe menekült feleségét ne kelljen kiadnia a törököknek.⁷⁰

Mivel így azonban Jókai nem tudott volna mit kezdeni a regénynek legalább felét kitevő, Azraële személye köré fonódó mellékcselekménnyel, inkább kiadhatja a védtelen fejedelemné a törököknek, hogy aztán majd Azreële, e démoni odaliszk élete feláldozásával megmenthesse a haláltól. Ezzel Jókai a regényben meghamisította Erdély történelmét, s Apaffyt és az erdélyi főurakat óhatatlanul gyáva színben tüntette fel.

Jókai Teleki Mihályal mondatja el, miért kell Erdélynek török kézre adni a várandós Máriát. Teleki szónoklata, mely Jókainak a 48-as szabadságharc bukásán érzett fájalmát is tükrözi, pesszimista, sőt sértődött. Indoklása szerint a tanácsnak Erdély tehetetlensége miatt kell elveivel ellentétesen eljárnia, helyzete miatt, melybe más nemzetek engedtek jutni.

Bain kihagyja a vádaskodó sorokat, s főleg az igeidő megváltoztatása segítségével optimistább, a jövő érdekében, bölcs megfontolás (és nem tehetetlenség) következtében meghozott lépésnek mutatja be az erdélyi tanács döntését.

Jókai:

„Nekünk egy kötelességünk van: ismerni azt, mily kevéssel bírunk, s rajta lenni, hogy azt megtarthassuk, s ha jön idő, hozzá foglalhassunk. Nekünk senki sem jó barátunk, mi se legyünk azok senkinek. Ha a kénytelenség előtt meghajolunk, meg fog vetni bennünket a világ? [...] Tőlünk nagylelkűséget követel a világ; volt-e valaha nagylelkű mihozzánk, volt-e csak igazságos is? Igenis, míg kezünkben volt a kard, védtük vele egész Európát, de e kard szét van törve, országunk szétdarabolva; népek szeme láttára gázolt bennünket össze a pogány, másfél századig vérzettünk, s nem jött segítségünkre senki, országunk kapuit ellenségeink őrzik, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét csak magunk ellen fordíthatjuk!” (200–201.)

Bain:

“We have all of us a great obligation laid upon us: to recognise the little we possess, take care to preserve it, and, if the occasion arise, insist upon it. It is true that while the sword is in our hands we may defend all Europe with it; but let our sword once be broken and our whole realm falls to pieces and the heathen will trample upon us in the sight of all nations. We shall bleed for a half century or so, and nobody will come

⁶⁷ *The Slaves of the Padisah*. London, Jarrold and Sons, 1903. 8.

⁶⁸ *JÖM, Törökvilág Magyarországon*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. 1963. 170.

⁶⁹ “The Amazon Brigade had perished. By its deliberate self-sacrifice it had saved the Turkish army from destruction.” *The Slaves...*, 153.

⁷⁰ BETHLEN János Jókai által használt *Historia rerum Transilvanicarum*át idézi *JÖM, Törökvilág...*, 423–424.

to our assistance; the gates of our realm will be guarded by our enemies; and, like the scorpion in a fiery circle, we shall only turn the bitterness of our hearts against ourselves." (183.)

(Nagy kötelesség hárul reánk: ismerni a keveset, mellyel bírunk, s rajta lenni, hogy megtarthassuk, s ha jön az idő, hozzá foglalhassunk. Igaz, hogy míg a kard a kezünkben van, egész Európát megvédhetjük vele; de ha kardunk egyszer szététörik és országunk szétesik, a pogányok a többi nemzet szeme láttára fognak minket legázolni. Vértünk majd úgy fél évszázadig, s senki sem fog a segítségünkre sietni; országunk kapuit ellenségeink fogják őrizni, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét majd csak önmagunk ellen fordíthatjuk.)

Bain Apaffyhoz is kegyesebb volt, mint Jókai, aki a regény végén, újra Cserei nyomán, hűen beszámol a fejedelem öregkoráról, szellemi hanyatlásáról és kínos nősülési kísérleteiről. A fordító elhagyta ezeket a sorokat.

S még egy, zavarba ejtő változtatás: a moldvai fejedelemné, aki a regény két német fordításában is Maria, illetve Marie,⁷¹ Bainnél a fejedelem udvarában Sturdza Mariska néven mutatkozik be, s a továbbiakban is e névre hallgat.

Egy magyar nábob

Saját bevallása szerint a szöveg jó egyharmadát kihagyta Bain az *Egy magyar nábob* 1898-ban megjelent fordításából. Mivel e rövidítés miatt — amit az epizódok nagy számával, az *embarras de richness*-szel magyarázott — az előszóban nyíltan mentegetődzött, a fordítói hűséget több angol kritikus számon kérte tőle. A *Budapesti Szemlé*ben magyarra lefordított kritikák nyomán terjedt el aztán, hogy Jókai regényeit „megcsontva” jelentetik meg.⁷²

Ha a magyar irodalomtörténészek a kritikák helyett magát a fordítást vették volna kézbe, az előszóból kiderült volna mi a rövidítés oka. Bain az angol olvasók ízlését igyekezett szem előtt tartani: „Legmélyebb meggyőződésem, hogy az európai regényírók közül leginkább ő [Jókai] felel meg az egészséges angol ízlésnek, mely mindig is jobban kedvelte a humoros és romantikus történeteket a *Tendenz-romannál*, azaz a céllal írt regénynél.”⁷³

Márpedig az *Egy magyar nábob* Jókai saját szavai szerint is irányregény, melynek célja „társadalmi eszméknek keresztülvitele.”⁷⁴

Sőtér István megállapítása, hogy „az irodalom nemzeti jellegén Jókai az egész nemzetet érintő és foglalkoztató kérdések bemutatását érti; vagyis művének nemzeti jellege az irányzatosságban jön létre.”⁷⁵

Ezt érzékellhette Bain is, mivel nem csupán a didaktikus részeket mellőzte, hanem mindent, ami e műben a magyar köznemességre vonatkozik, azaz „nemzeti jellegű”.

Így a „Rousseau sírjánál”, „Az ifjú óriások”, „Egy híres művész pályája”, „A színházi csata”, „Chataquela” című fejezeteken kívül, melyek elhagyásával célja a cselekmény fő szálának kiemelése is lehetett, teljes egészében kihagyta a magyar nemesi osztályt a „nemzeti szellem” és „nemzeti érzület” hiányáért korholó és teendőit felsoro-

⁷¹ *Die Türken in Ungarn*. Berlin, 1884., és *Türkenwelt in Ungarn*. Wien, 1885.

⁷² Így írt Tábori Kornél a regény fordításáról: „... a *Magyar Nábob* harmadrésze hiányzik az angoltól. De míg nálunk a kutya se törődik még a legnagyobb arányú csonkítással sem, az előkelő *Saturday Review* bírálója szigorúan megróttá a fordítót azért, hogy ki mert hagyni »a nagy Jókaiból«.” TÁBORI, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja, 1925. febr. 11. 17.

⁷³ *An Hungarian Nabob*. London, Jarrold and Sons, 1898. Preface 5–6.

⁷⁴ JÖM, *Egy magyar nábob*, S. a. r. SZEKERES László. 1962. 256.

⁷⁵ SÖTÉR I., *Jókai útja*. In *i.m.* 412.

ló „Ezernyolcszázhuszonöt” címűt; ha pedig a fejezetnek mégis megkegyelmezett, mint például „A nábob nevenapja” esetében, a Kárpáthy-család tatárjárásától a regény történéseinek idejéig terjedő, a magyar nemesi történelmet jelképező históriáját lefordíthatatlan hagyta.

Bain munkájának eredménye végül egy némi jellemfejlődést és társadalomrajzot magában foglaló, életképek formájában szerkesztett, egzotikus romantikus regény lett, de azért tévedés lenne a fentiek után azt hinni, hogy a „nemzeti jellegétől” megfosztott műnek akár *Egy nábob* is lehetne a címe. Jókainak a magyar nemesség társadalmi haladásban betöltendő szerepéről a regényben kifejtett nézeteiből ugyan semmi sem maradt, ám az egzotikum szintjén magyar regény továbbra is, amint azt Bainnek a műben előforduló magyar szavakat felsoroló listája is tanúsítja, ahol többek közt a következő szavak fordítását adja meg: betyár, bunda, csárda, csikós, friss-magyar, pálinka, primás, puszta, stb.

Koncepciója helyességét bizonyítja, hogy bár e regény így sem tartozott a népszerű fordítások közé, az egyetlen kiadást megért *Új földesúrral*, ezzel a szintén életképekből álló, szintén irányzatos regénnyel szemben, melyet Patterson hűen tolmácsolt, az *Egy magyar nábob* négy kiadásnak örvendhetett.

Mindezekből nem következik, hogy Bain Jókai „programját” kifogásolta volna, sőt ahol az író a nemesség vagy főnemesség hibáit pellengérezte ki, ha már lefordította, az iróniát tompítani igyekezett, esetleg a kérdéses mondatot az egyébként pontosan idézett szövegből is kihagyta:

Jókai:

„Abellinót jól ismerték már az érdemes kenyérpusztítók, mert a magyar főurak jól tudták azt, hogy külföldön nemzetök becsületét *különösen* a cselédek előtt fenn kell tartani...”⁷⁶

Bain:

“The worthy bread-wasters knew Abellino of old, for Hungarian magnates are well aware that it is *especially necessary in foreign lands* to keep up the national dignity in the eyes of domestics...” (46.)

(... nemzetük becsületét *különösen* külföldön kell a cselédek előtt fenntartani.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Jókai:

„Ott ült Griffard [Kárpáthy Abellino bankárja], egy csomó hírlaptól körülvéve, mert melleleg mondván, csak a magyar főuraknak van azon ideájuk, hogy a nyár azért adatott a teremtőtől miszerint abban semmi újságlapot sem kell olvasni. [...] A bankár előtt kis kínai porcelán asztalon ezüst teakészület állt...” (41.)

Bain:

“There sat Monsieur Griffard surrounded by a heap of newspapers. In front of the banker, on a little china porcelain table, stood a silver tea-service...” (46.)

(Ott ült Griffard úr, egy csomó hírlaptól körülvéve. A bankár előtt kis kínai porcelán asztalon ezüst teakészlet állt.)

Bain Kárpáthy János jellemének fejlődését igyekezett következetesebbé tenni, s már a mű elején rokonszenvesebb figurát teremtett belőle. Tőle telhetően lefaragott Jancsi úr szélsőséges megnyilatkozásaiból, s ha a már jó útra tért öregúr, Jókai következetlensége folytán visszaesni látszott, vagy a narrátor kevésbé vonzó múltját hánytorgatta fel, a fordító nem vett róla tudomást:

Jancsi úr, kutyájának emberi nevet adott, szolgájának megalázó állatnevet. Bain a Vidra elnevezést nem fordította le, a Matyi névre hallgató kutyát Matre keresztelte. Kárpáthy így utasította el pénzsóvár unokaöccsét: „Már édes uramöcsém, nagyon

⁷⁶ JÖM, *Egy magyar nábob*, 40.

sajnálom, hogy birtokának, melyet vitéz őse érdemeivel szerzett, oly könnyű szerén nyakára hágott, de nem segíthetek rajta; a pénz nekem is kell; *én is bolondokra költöm, nekem vannak betyár pajtásaim, hajdúim és léhűlőim falkaszámra.*” (31.) Bain a kurzívval jelölt részt nem fordította le.

Jókai:

(Kárpáthy János nem tudja) [...] „vajon Pozsonyban tartsa-e fel nevenapját, s felvitesse saját költségén minden cimboráit, ismerőseit, papjait, diákjait, cigányait, poétáit, színészeit és parasztmenyecskéit, s midőn végre a nádor offensege megengedi neki, hogy két hétre hazaszabadulhasson, oly jókedve támadt, hogy madarat lehetett volna vele fogatni.” (244.)

Bain:

“The festivities were this year to be celebrated at the castle of Kárpátfalva, Squire John’s favourite residence, where nobody ever lived but his cronies, his servants and his dogs; and he obtained special permission from his Highness the Palatine to absent himself for a fortnight from his legislative duties at Pressburg, in order that, as a good host, he might devote himself entirely to his guests.” (154.)

(Idén az ünnepséget János úr kárpátfalvi kastélyában, kedvenc birtokán tartották, ahol senki más nem lakott komáin, szolgálai és kutyái kívül; és a nádor offensegétől külön engedélyt kapott rá, hogy pozsonyi törvényhozói kötelezettsége alól két hétre felmentve, jó házigazdához illően, teljesen vendégeinek szentelhesse magát.)

Bain egy alkalommal a viktoriánus-erkölcsnek is engedményt tett — de ez kivételes eset, hiszen a félreérthetetlenül erotikus mondat párját ritkítja Jókai angolra is lefordított regényeiben.

Szentirmay Rudolfal Kárpáthy né érényességén összeveszik fiatal és szép felesége, s büntetésből éjszakára kizárja a hálószobából:

Jókai:

(Rudolf) „kedvetlenül feküdt le. De sokáig nem tudott elaludni. Az a gondolat, hogy ő most egy könnyen kimondott szó miatt egyedül hánykódik hűs fekhelyén, míg két ajtónyi távolra tőle a legszebb, a legkedvesebb nő szerelme által lehetne boldog, még tűrhetetlenebbé tette magányát.” (II. 195.)

Bain:

“Rudolf smilingly kissed her hand and quitted the room; but he lay down in a very bad humour, and it was a long time before he could go to sleep.” (314.)

(Rudolf mosolyogva kezét csókolta neki és elhagyta a szobát; de nagyon rosszkedvűen feküdt le, és csak hosszú idő múltán tudott elaludni.)

Bain sohasem azért fordított mást, mert nem értette a mondatot; ha eltérő megoldást választott, annak minden esetben megvolt az oka. Fordítói rátermettségét igazolja a jelenet, Szentirmay Rudolf Kárpáthyéknál tett látogatása után. Szentirmay rájött, hogy a férjéhez hű Fanny titokban őt, Rudolfot szereti. Szentirmayt, bár szerelmes a feleségébe, nem hagyja hidegen Fanny szenvedése, annyira nem, hogy halála után majd egyedül, titokban a sírját is felkeresi, most mégis azt mondja a feleségének: „Légy jó e nőhöz, mert e nő nagyon, nagyon boldogtalan.” (II. 209.)

Bain fordítása érzelmileg, lélektanilag hitelesebb. Az ő Rudolfja nem várja el feleségétől, hogy legyen jó ahhoz a nőhöz, aki iránt benne épp szerelem ébredt, s csak annyit mond: „Isten segítse a szegény nőt, mert nagyon, nagyon boldogtalan.” (326.)

A könyvet a kritikusok Bain igazításai ellenére sem fogadták túlzott lelkesedéssel. Példaként teljes terjedelmében idézem az *Academy* bírálatát, melyből ugyan Czizgány Lóránt már szemelgetett, de az egyes mondatokat kiragadta összefüggéseiből, így az olvasó nem érzékelhette az ironiát, ami egyébként nem egy Jókai-bírálat tónusa volt:

„Jókai Mór olyan író, aki úgy látszik, mély benyomást gyakorol fordítóira, közülük nem utolsósorban Nisbet Bain úrra. Nem mondhatjuk, hogy az *An Hungarian Nabob*, bár »nemzeti klasszikus«, sokat segítene, hogy megértsük ezt az elragadtatást. Ha a

magyar vidéki életből merített jelenetek sorának tekintjük, roppant érdekes olvasmány. Erőtéljes írás, szemléletes és bővelkedik humorban. De képtelenek vagyunk komolyan nagy műalkotásnak tartani, vagy Fielding, Scott, Dickens, Thackeray, Molière és Dumas père remekművei mellé állítani, ahogyan — a kiadó hirdetéseiből láthatjuk — más recenzensek tették Jókai más regényeivel. Először is, túl hosszú lére van eresztve. Nisbet Bain úr tudtunkra adja, hogy »volt oly merész, és az eredeti munkát jó harmadával megkurtította«, mivel meg van róla győződve, hogy a történetnek »ártott az epizódok sokasága«. Nos, ez bizony merészség volt a fordító részéről, ráadásul a történetnek még mindig árt az epizódok sokasága. Olyan benyomást kelt, mintha a szerző nem honfitársainak írta volna — hanem inkább azért, hogy megmutassa, milyen Magyarország, s nem pedig a történet kedvéért. Másodsorban pedig képtelenek vagyunk a két főszereplőt — a Nábobot, Kárpáthy Jánost, és semmirekellő unokaöccsét, Kárpáthy Abellinót — meggyőző figurának tekinteni. A kicsapongó, féktelen öregember alakja nem életszerű, s házassága Meyer Fannyval, mely által meg akarja menteni Abellinótól, örökös iránti vágya ellenére sem nekünk tetsző *dénouement*. Van ősi tehetség az *An Hungarian Nabob*-ban, de ez a művészet gyermeket és barbár.⁷⁷

Az *Academy* kritikusa, úgy látszik, az életképet tartotta az „igazi nagy műalkotás-sokkal” összeegyeztethetetlennek — azaz épp Jókai kedvelt és jellegzetes műformáját.

Egy másik recensens, az *Athenaeum*, azt bizonygatta, hogy Jókai a már múltfélben lévő, egykor tipikus magyar viszonyokat írta le (tudta, hogy a regény majdnem fél évszázaddal korábban született): „Még az ábrázolt típus és szokásai is eltűnőben vannak. A nagy magyar mágnások fényűző vendégszeretete és ragyogó pompája még a régi, de környezetük faragatlansága már a múlté. Ma többé-kevésbé mesterséges francia máz borít mindent” — állította a kritikus, ezzel járulva hozzá az árnyalt „Magyarországgép” kialakulásához.⁷⁸

Nisbet Bain az *Egy magyar nábob* nagy-britanniai fogadtatásával valószínűleg nem volt elégedett, folytatásához, a Kárpáthy Zoltánhoz nem nyúlt, s a Nábobbal egyszer s mindenkorra befejezte a „nemzeti jellegű” irányregények fordítását.

Szegény gazdagok

Bain 1899-es fordítása már a második volt; először 1874-ben jelent meg a regény I. Fretwell tolmácsolásában. Az a kiadás nem aratott sikert: magyarországi közkönyvtárakban nem található meg, így csak feltételezhetem, hogy azért nem, mert Fretwellé valószínűleg az eredetit pontosan visszaadó fordítás lehetett.

A *Szegény gazdagok* két regénytípus egymáshoz illesztésével jött létre: az első rész, Henrietta férjhez kényszerítéséig társadalmi regény, Erdélyben játszódó második fele kalandregény.

Bain kihagyások és az eredeti szöveg minimális megváltoztatása segítségével az első rész szereplőinek jellemét alakította át.

Jókainál Lapussáék, de különösen az öreg Demeter két gyereke, nemességhez törleszkedő polgárok, akik nem kis részben azért adják erőszakkal a még szinte gyermek Henriettát egy nyilvánvalóan kétes egzisztenciájú, gyanús múltú báróhoz, hogy az úri körök befogadják őket. Jókai öreg Lapussája zsugori, kegyetlen vénember, aki Henrietta megalázásában szinte ördögi örömét leli; János fia léha, semmirekellő és ostoba; annak testvére, özvegy Lángainé lusta és csak fiatal, nemes udvarlókön jár az esze.

⁷⁷ The Academy, 1898. Oct. 15. 78., CZIGÁNY, *A magyar irodalom fogadtatása...*, 255–256.

⁷⁸ The Athenaeum, 1898. Dec. 24. 895.

A feltörekvő polgárságnak a regényben még csak meg sem indokolt elmarasztaló ábrázolása (nem esik szó arról, hogy Lapussa jogtalan eszközökkel szerezte volna a vagyonát), Jókai világnézetének ingatagságára enged következtetni. Bár a haladás hívének vallotta magát, a vagyonosodó polgárságra mégsem tudott jó szemmel nézni. Míg pozitív hősét már megint nemesi rangra emeli — Szilárd a mű elején Sipos fiskális örökbefogadott fia, akire igen szerény jövő vár, Erdélyben már az elegáns Vámhidy névre hallgat — a Lapussa-családot tönkreteszi. Lapussáék bukása a regényben a kapitalista átalakulás elvetése, még ha regényírói sablonok átvételének a következménye is.

Nisbet Bain a Lapussa-család negatív vonásait igyekezett eltüntetni.

Jókai érzékelteti, hogy a goromba, kötekedő, környezetét kínzó Demetert a családja megveti.

Jókai:

„Vannak családjának tagjai, akik évről évre mindennap együtt vannak vele, de akiktől se télen, se nyáron egyéb szót nem hall, mint »jó reggelt« és »jó éjszakát«, akik soha se kéréssel, se panasszal nem alkalmatlankodnak előtte, akik ha valamin örülnek vagy szomorkodnak, azt előtte titokban tartják.”⁷⁹

Bain fordításában:

„It was certainly not a sociable family.”⁸⁰

(A család kétségtelenül nem volt közlékeny.)

Bain nem fordította le a Lángainé viselt dolgait kritizáló narrátor szavait: „A színházban sokszor végigjártatja szemeit a páholyokban, azokban sok szép, elegáns fiatal-ember megfordul, dőlceg katonatisztek, deli mágnesifjak... Akik pedig a páholyokon alul esnek, parterre, zértszék-közönség, azok számára nem léteznek.” (12.)

Ehhez hasonlóan kihagyta Lapussa János és Lángainé veszekedési jeleneteit. Miután eldöntötték, hogy Henriettát férjhez adják, Lángainé, aki csak Hátszegi kétes múltjáról értesült, a lány és Szilárd szerelméről nem, megsajnálja, de legalábbis tetteti a részvétet, hogy bátyját bosszantsa vele:

Jókai:

„ — Szegény leány! — sóhajta fel a delnő. — Kár, hogy nem áldozhatod fel magadat érte! — szólt közbe csúfondárosan János úr.” (62.)

Bain:

„ — Poor girl! — sighed Madame Langai.” (58.)

Bain János úr visszavágását nem fordította, így amellet, hogy angol olvasói nem értesülnek a két testvér viszáljáról, még Lángainét is jószívű és együttérző teremtés színében sikerült feltüntetnie.

János jellemét is megváltoztatta. A jelenetből, melyben az öreg Lapussa meg akar ismerkedni Hátszegi anyagi helyzetével, minek hallatán fia „csaknem sírva fakadt mérgeiben, s egy dühös oldalpillantást vetve Lángainéra, megesküvék, hogy most rögtön rohan egyenesen Hátszegihez, s megmondja neki, hogy többet soha be ne tegye lábát ehhez a házhoz” (39.), az ifjú Lapussa iménti szavait szintén kihagyta, s így egyrészt nem derül fény János lelkiismeretlenségére (ő maga sem biztos abban, valóban van-e vagyona Hátszeginek, mégis hozzáadná a lányt), másrészt az öreg Demeter Henrietta gondoskodó, szerető nagyatyjaként jelenik meg. Miként a lány betegágyánál is:

Jókai:

„ — Talán csak nem veszélyes? [kérdi Lapussa az orvostól] — Az a szerencse, hogy jókor híttak, reggelre meghalhatott volna bele.

⁷⁹ JÖM, *Szegény gazdagok*. S. a. r. TÉGLÁS Tivadar. 1962. 11.

⁸⁰ *The Poor Plutocrats*. London, Jarrold and Sons, 1900.

— De meghalni! Most, mikor... (Azt akarta mondani, mikor olyan jó partit csinálhatna.)” (41.)

Bain:

“ — I hope there's no danger? — said he. — It is a good job you sent for me when you did, replied the doctor. [...]

— Oh doctor! doctor! and we all love Hetty so much, she is the very light of our eyes!” (37.)

Bain fordításában Lapussa, számító sopánkodás helyett azért aggódik, mert mindnyájan oly nagyon szeretik Hettyt, hogy a szemük fénye.

A fordítói beavatkozás következtében eltűnt Jókai regényének — a kapitalista fejlődés e kezdeti szakaszán rég túljutott és a társadalmi mobilitástól kevésbé idegenkedő hagyományokon nevelkedett angol olvasók számára valószínűleg érthetetlen polgárelenessége.

A nagyapa ugyan még mindig zsémbes és kissé anyagias marad, de ez korának velejárója is lehet, s mindent összevetve Lapussáék jót akarnak Henriettának. A lány titkos szerelme ezek után már csak a családja elleni makacs lázadésként fogható fel, s öngyilkossági kísérlete — amiről Jókai narrátora a két boldogtalan fiatal iránti együttérzéssel számol be — Bainnél ostoba makacsság. Ezt a véleményt a fordító a kettős öngyilkosságról szóló fejezet címének megváltoztatásával is jelzi. Ami Jókainál „Miről gondolkodznak a gyermekek?”, az Bainnél „Childish Nonsense” (Gyerekes ostobaság).

A Lapussa-család pozitív ábrázolásából következik, hogy Henrietta öccse — bár a regény első felében, a cselekmény gördülékenysége érdekében Bain csak pár mondatot hagyott meg neki — mint az engedetlen lány cinkosa, negatív szereplő. A második részben, vándorszínészként sem „fiatal bujdosó” (315.), hanem csak „young vagabond” (fiatal csavargó) (307.) — hiszen a megváltozott körülmények közt, semmi oka nem volt rá, hogy otthonát elhagyja.

A mű hazai irodalomtörténészek által kifogásolt gyengéjére — hogy vajon miért veszi el Hátszegi Henriettát, ha nem szereti, s pénzére sincs szüksége⁸¹ — Bain nem talált orvosságot, bár az ő Fatia Negrája egy-két újabb módosítás következtében vonzóbb férj. Henrietta esetében viszont következetesebb, mint Jókai, aki még a kényszerházasság szentségét is tiszteletben tartva, úgy teszi azt valós, megélt házassággá, hogy közben a hősnő Szilárdot szereti. Bainnél Henrietta Erdélyben nem gondol többé gyerekkori szerelmére.

A regény népszerűségét, a tíz kiadást, a közönség körében minden bizonnyal egzotikus cselekményének köszönhetette; a kritikusoknak Jókai (Bain) társadalom-ábrázolása tetszett jobban. A *Westminster Review* kiemelte, hogy „a szereplőket mesterien rajzolja meg” a szerző. „A Lapussa család tagjai úgy élnek és tevékenykednek, mintha minden a szemünk előtt történné.”⁸² A *Literature* a *couleur locale*-ért és szintén a jellemábrázolásért dicsérte meg Jókait: „[a regény] egyáltalán nincs híján a képzelőerőnek, különösen ami a mellékszereplőket illeti. Az öreg Demetert és családját igen ügyesen ábrázolja...”⁸³ A *Szegény gazdagok* kalandregény-fele kevésbé tetszett a *Literature* kritikusának. Úgy találta, hogy „a regény jól kezdődik, néhány ügyesen ábrázolt vonás segítségével megismerteti velünk a történet főbb szereplőit, de egy idő után a szerző nyilvánvalóan belefárad, a szereplők egyéni jellege kevesebb hangsúlyt kap és a cselekmény foglalja el az egyéni sajátosságok helyét.”⁸⁴

⁸¹ NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., 1968. 194.

⁸² The Westminster Review, 1900. January–June 113.

⁸³ Literature, 1900. Jan. 6. 24.

⁸⁴ Uo.

Az *Athenaeum*, mint tette már egyszer *A fehér rózsza* kapcsán, újra fölhívta a figyelmet a kritikusoknál már kegyvesztett, de még mindig népszerű Ainsworth és Jókai regényeinek a hasonlóságára: „[...] zavarban érezzük magunkat, hogy e műben a feltámasztott Harrison Ainsworth-szel találkozunk. [...] Ugyanezeket a cikornyás és fellengzős leírásokat, ugyanezeket az elképzelhetetlen hősokeket, ugyanezeket a titokzatos kastélyokat és mindent elviselő hősnőket találjuk a *Tower of London* szerzőjének írásaiban is.”⁸⁵

Az éles szemű kritikus megállapításait alátámasztják a viktoriánus-kori angol történelmi regény kutatójának Ainsworth életművét értékelő sorai: „regényei [...] a fantasztikus cselekmény, a természetfölötti, a jelmezes dráma felszínes csillogásának hangsúlyozása kedvéért elvetik a társadalmi és lélektani analízist...” Valószínűleg a Mrs Radcliffe-féle iskola előnyben részesítése magyarázza a történelmi tények kissé feszelen kezelését és értelmezését Ainsworth-nél. Legtöbb könyvének erőteljes és lendületes a cselekménye, de képzeletbeli és valóságos szereplői egyaránt hasonlítanak a sztereotípiákhoz és regényről regényre ismétlődnek. A cselekmények történelmi krízisek köré szövődnek, ami arra kényszeríti az író, hogy forrásaikhoz híven kövessen egy adott fejlődési vonalat, de mellékcelekményei, melyek gyakran sokkal kidolgozottabbak, azt mutatják, hogy jobban érdekelte a változatosság, mint hogy a főcselekményhez egyszerű mellékszálakat találjon. A történelmi cselekmény hátterébe általában komikus, közönséges szereplőket [low characters] teremt és egy erkölcsös és általában főnemesi származású hőst, aki egy fiatal, szép hősnőnek udvarol [...]. Számos fontos történelmi alakját hatást rontó kettősség [destructive ambiguity] jellemzi, egyszerűen azért, mert cselekményvezetése következményeit nem gondolta át a kellő alaposítással.”⁸⁶

Kétségtelen, hogy a fenti vonások Jókai számos művére is ráillenek: a történelmi tények „feszelen” kezelését láttuk a *Törökvilág Magyarországon* c. regényben, de Puskin jegyessége a cárral a *Szabadság a hó alatt* c. másik történelmi regényéből szintén példa rá. A mellékszál fontosabb lesz a *Névtelen várban*, mint a nemesi felkelés, ellentmondásos Bánfi Dénes alakja az *Erdély aranykorában*, vagy Hátszegi a *Szegény gazdagok* c. kalandregényben stb. — mégis, a társadalmi regények mellett e művek érték meg angolul a legtöbb kiadást.

Talán nem alaptalan a feltevés, hogy Jókai angol olvasói azok közül kerültek ki, akik Ainsworth-öt vagy Hugo *Han d'Islande*-ját is forgatták, s talán nem elhamarkodott a megállapítás, hogy Jókainak angol közönséget a hozzá elsősorban francia szerzőkön át eljutott másodrangú romantikus történelmi és kalandregényekhez való kapcsolódása teremtett: műveiben nem a „nemzeti sajátosságokat” keresték, hanem a már ismert regénytípuson belül új meg új egzotikus és kalandos történetet.

Bain az irányzatosságot a *Szegény gazdagok* esetében is igyekezett elkerülni. A regény egyik jelenetét Jókai arra használta föl, hogy összefoglalja az erdélyi románok felemelkedésének programját: „csak egy iskolamestert minden faluba, csak százezer ábécét.” (352.) A Rabán Tódor szájába adott politikai betétet a fordító teljes egészében kihagyta.

A sajnálatosan kimaradt rész, mely Nagy Miklósnál „a cselekvő humanizmus”, „klasszikus liberális állásfoglalás” dicséretet érdemelt ki,⁸⁷ az író világszemléletének egy másik gyengéjére mutat rá: a román, másutt szlovák, s általában a nemzetiségek felemelésének Jókai által vallott programja a megvalósulása esetén szükségszerű társadalmi átalakulás tervbe vétele nélkül, nem több egyszerű jószándéknál, mely liberális színezetű ugyan, de átgondolt és következetes liberális programnak semmiképpen sem nevezhető.

⁸⁵ The Athenaeum, 1900. Febr. 3. 144. CZIGÁNYNál is megtalálható ez az idézet, i.m. 259.

⁸⁶ SANDERS, i.m. 35, 37.

⁸⁷ NAGY Miklós, i.m. 192.

Az *Athenaeum*, bár nemtetszését fejezte ki, amiért Jókai a román szavakat „szokásához híven” a magyar kiejtésnek megfelelően írta át, még a kihagyott rész ellenére is elismerte, hogy a szerző „barátsággal ír az erdélyi románokról, nyelvükről és szokásairól, ami egyébként a magyar íróknak nemigen szokása”.⁸⁸

Szomorú napok

Bain következő választása a gótikus illetve a történelmi regénytípus elemeiből ötvözt *Szomorú napokra* esett 1900-ban.

A regény gótikus cselekményszálán semmit sem változtatott (szóról szóra bekerült az érzelmes hóhér és a befogadott talált gyermek története, a gyermek által elkövetett gyermekgyilkosság, stb.), már az előszóban hangsúlyozta viszont a főcselekmény, az 1831-ik évi kolerajárvány hírére Bodza Tamás pánszláv agitátor által keltett felsőmagyarországi zendülés ábrázolásának szatirikus jellegét. „A könyv elsősorban a szenvedésnek, bűnnek és bűnhődésnek története — írta — de egyben a Magyarországon századokon át fennmaradt feudális állapotoknak köszönhető, égbekiáltó visszaélések és anomáliák keserű szatírája. [...] A szerző szatírája a nép állati tudatlanságát, az e tudatlanságért felelős nemesség vétkes hanyagságát, a csőcselék uralmának ostobaságát és a demagóg tudálékosságot ostromozza.”⁸⁹

A szatirikus tónus hangsúlyozása érdekében a zendülés jeleneteinek fordításakor majdnem mindig a „csőcselék, népség” jelentésű „mob” szót használta. Néhány példa (kiemelések tőlem — K. J.):

Jókai:

„Itt-amott ugyan kaszák és vasvillák is álltak ugyan ki a tömegből, de az emberek legnagyobb része még fegyvertelen volt.”⁹⁰

„Megállt a népség.” (183.)

„A tömeg közül egyszerre egy bőrkötényes polgártárs emeltetett fel...” (184.)

„...féktelen szilaj hadak...” (231.)

Annak ellenére, hogy Jókainak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját — mely a szlovákság esetében is ugyanaz volt, mint amit a *Szegény gazdagokban* a románság felemelkedéséről kifejtett — megint csak kihagyta Bain, a pánszláv fenyegetésről oszthatta az író véleményét. Egy esetben lábjegyzettel toldotta meg az eredeti szöveget, melyben az angol olvasók tudtára adta, hogy már Konstantinápolynak is megvan az új neve, a „Tsargrad” (191.); egy más alkalommal pedig saját véleményét írta be, fordítás helyett:

Jókai:

„Bizonyára Bodza Tamás uram is okosabban cselekvék vala, ha a rábízott híveket egy kis írásra, olvasásra, nép- és földismeretre, természettanra és gyümölcsoftásra oktatgatja, mint hogy összeüle a falu torkaival a kocsmában, a helység házáján [...] s biztatá őket olyan dolgokkal, amiknek elhívése azután sok boldognak és boldogtalanak utolsó ábrándja volt.” (129–130.)

Bain:

“Here and there a scythe or a pitchfork projected from the midst of the throng, but the larger portion of the mob was unarmed...” (277.)

“The mob stopped short.” (277.)

“And suddenly from the midst of the mob arose the form of a citizen...” (278.)

“headless, savage mob...” (347.)

⁸⁸ The *Athenaeum*, 1900. Febr. 3. 144. CZIGÁNY, *l.m.* 259.

⁸⁹ *Day of Wrath*. London, Jarrold and Sons, 1900. Preface 6.

Bain:

"[...] instead of [...] putting into their heads ideas which, interpreted by their ignorant fanaticism, could only be productive of infinite mischief." (197.)

(... helyette ... olyan eszmékkel tömi a fejüket, melyek tudatlan fanaticizmusuk okán csak végtelen kárt okozhatnak.)

Ugyanakkor „elnyomott nemzetiségről” írt, ahol Jókai csak háttérbe szorítottságról ejtett szót:

Jókai:

„[Bodza] A sors mostohaságát, saját tehetségei korlátozott erejét azontúl is mindig háttérbe szorított nemzetisége sérelmei közé rózta fel.” (127.)

Bain:

“He registered the disfavour of fortune and the fruits of his own limited capacity among the grievances of the *oppressed nationality* to which he belonged.” (194.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Egy másik lényegesebb változtatása, hogy megkísérelte az öreg Hétfalusy és fia kapcsolatának valószínűtlenségét tompítani. Hétfalusy Bálint a regény elején fiát kitagadja, elüldözi, sőt életét veszélybe sodorja, saját jobbagyait kínozza. A cselekmény előrehaladtával egyre rokonszenvesebb hősnek ábrázolja Jókai, s végül fia menti meg az életét a csöcseléktől. Egymásra találásuk leírásában a narrátor ügyetlenül és feleslegesen újra felidézi Hétfalusy regény elején rajzolt jellemét:

Jókai:

„Hétfalusy Imre ölben vitte atyját — mostmár *édesatyját* a pitvarba, egy felhagyt szörderekejre lefekteté, s akkor átölelte őt, és az apa visszaölelte gyermekét, eltaszított, elátkozott fiát, és egyik sem tudott egy szót is szólani.” (228.) (Jókai Mór kiemelése)

Bain:

“Imre Hétfalusy who, all this time, had held his father closely embraced, now deposited him on a torn and ragged hair mattress, and then they both embraced each other again, and neither could speak a word.” (342.)

(H. I., aki végig szorosan ölelve tartotta apját, most egy szakadt és rongyos szőrmatracra fektette, azután újra megölelték egymást, és egyikük sem tudott egy szót is szólani.)

Fenti idézet jól illusztrálja, hogy Bain a narrátor (de csakis a narrátor) érzelmes, sőt érzélgős megnyilatkozásait is megnyirbálta.

Jókai nemzetiségi programjának kihagyása, illetve a zendülés fordításában végrehajtott változtatásai miatt, Bain is felelős az *Athenaeum* szigorú elmarasztalásáért.

A folyóirat recenzense néhány szereplőt érdekesnek talált, úgy vélte, hogy Jókai rémregényei közül ebben történik a legtöbb félelmetes esemény, de elutasította a zendülés szatirikus ábrázolását: „A szlovák konspiráció leírása meglehetősen túlzónak tűnik. A magyaroknak kellene a legkevésbé viccet csinálniuk a nemzeti mozgalmakból, még ha azokból alkalomadtán a komikum sem hiányzik. [...] Egy német regényíró Kossuth demokratikus tettét, midőn ünnepélyesen megfosztotta trónjától a Habsburg-dinasztiát, valószínűleg épp úgy ábrázolta volna, mint Jókai a szegény szlovák tanítómestert. A nemzeti küzdelmek azonban nem mindig nevetségesek, amint azt a magyar szabadságharc esetében láthattuk.”⁹¹

⁹¹ The Athenaeum, 1901. Jan. 5. 13.

Ez a regény elüt Bain többi választásától, mint ahogy önéletrajzi jellegével és a Jókai-hősnőktől különböző Erzsike bizarr házassági kalandjainak ábrázolásával az író életművében is egyedülálló.

Baint a naturalizmustól való idegenkedése (és az olvasóközönség ismerete) veheti rá a fordításra. Előszavában az egész kontinensen eluralkodó beteges *fin de siècle* irodalommal, mely „egyetlen egészséges nevetést sem tud kiváltani”, a magyar irodalmat állította szembe: „Van azonban egy ország — írta — mely különleges kivételt képez az általános szabály alól. Magyarországon a jó öreg kalandregény még mindig nagy becsben áll, s a humor a nemzeti irodalom lényegi vonása.” Azt azért hozzátette, hogy „ez a különös, egyedülálló jelenség nagyrészt az öreg regényírónak, Jókai Mórnak köszönhető, akit a modern magyar regény megteremtőjének tekintenek.”⁹²

Bain bevezető kisesszéjét Jókainak a regénybe szőtt — és Gyulai Pál által rögtön megkritizált — vallomása inspirálhatta, melyben Jókai a „realista írók erotikus lángjával, szatír vénájával és luxuriózus fantáziájával” szemben saját művészetét nemzeti célokat szem előtt tartó „idealista” irodalomként határozza meg.⁹³

Az esztétika körén túlmutató hitvalláson kívül Jókai a népies irányról vallott nézeteit is összefoglalta. Bain meg is próbálkozott a fordításával, ám — talán mivel ez irány hiányzik az angol ill. nyugat-európai irodalmakból — sikertelenül.

Jókai:

„Francia könyveket olvastunk. [...] S az iskola könnyen veszedelmessé válhatott volna az adeptusokra nézve, ha szerencsére hozzá nem járult volna az új, eddig még járatlan irány, az *irodalom népiessége*. — Ezideig az volt a magyar író feladata, hogy valami olyan stílusban írjon, amely a közélet nyelvétől dicséretesen különbözik. A mi csoportunk indította meg azt az eszmét, hogy magyar írónak éppen azt a szöveget, eszmejárást, szólásmódot kell érvényre juttatni a költészetben, amit a mindennapi életben használnak, sőt magát az eszményi szépet, a költészetet, a *népéletből* kell kifejleszteni.” (45–46.)

Bain:

“We read nothing but French books. [...] This school might easily have become dangerous to us adepts had not its influence fortunately coincided with the opening up of a new and hitherto unexplored field — *popular literature*. Hitherto it had been the endeavour of Hungarian writers to write in a style which was laudably distinct from the language of ordinary life. Our group, on the other hand, started the idea that it was just those very constructions, expressions, and modes of thought employed in every day life that Hungarian writers ought to take as the fundamental principle of their writing; nay, that they should even develop the ideally beautiful, poetry itself, from the *life of common people*.” (100–101.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Az „irodalom népiessége” Bainnél „popular literature”, ami inkább jelent „népszerű, közkedvelt irodalmat”; a „népéletet”, melyből az új művészetnek kell fakadnia, „the life of common people”-nek fordította, azaz az „egyszerű emberek”, az alsóbb néposztályok életének, ami semmiképp sem a parasztság képzetét kelti angolul. Így az angol szöveg azt fejezi ki, hogy a francia irodalom utánzása, a mesterkelt nyelv használata helyett Jókaiék a mindennapi élet természetes nyelvének használatát és a hétköznapi témák

⁹² *Eyes Like the Sea*, id. kiadás. Lábjegyzetben megemlíti Kármán, Jósika és Eötvös nevét is, de Kármánt Richardson, a másik kettőt Scott utánzójának tartja, azaz Jókai és Scott között nem lát hasonlóságot. Preface X–XI.

⁹³ JÖM, *A tengerszemű hölgy*. S. a. r. SZEKERES László. 1973. 193.

ábrázolását tűzték célul. Annál is inkább így értelmezhetők a fenti sorokat, mivel angol olvasóihoz vajmi kevés jutott el műveiben abból, ami „népies”.

A *tengerszemű hölgyet* épp jókor fordította le Bain: megjelenését követően, 1894 januárjában több lap is beszámolt a Jókai ötvenéves írói pályafutása tiszteletére tartott — egyes brit kritikusok által túlzottan nagyszabásúnak minősített — ünnepségekről.

A *Saturday Review* többhasábos, összegző értékelést adott közre életművéről. Névtelen szerzője tudott magyarul és álláspontja különbözött Bainétól, vagy a művek angol kritikusainak nézőpontjától: Jókai legfőbb érdemül regényeinek „nemzeti irányát” ismerte el. Sőt kiemelte, hogy „Neki köszönhető a nemzeti Magyarország újjáteremtése, jobban, mint bárki másnak.”⁹⁴

Az anonim szerző — talán Patterson? — véleménye szerint „Jókai regényeinek kulcsmondata a bátor mondás: Extra Hungariam non est vita, Si est vita, non est ita.”⁹⁵ Ezt már Péterfy Jenő is megírta — talán tőle vette át a *Saturday Review* kritikus —, csakhogy Jókai zsánerképei kapcsán, s egyáltalán nem minden ironia nélkül.⁹⁶

A névtelen szerző Jókai másik erényének erkölcsi világa tisztaságát tartotta: „[J.] gyűlöl mindent, ami középszerű és hitvány, s ideálja az egyszerű és békés családi élet. Két-három szoba, a bölcső mellett üldögélő férj és feleség — ez számára az élet igaz filozófiája.”⁹⁷

Az érzelmeiben magyar, ám a cikk stílusa alapján valószínűleg angol recenzens, ezek után érthetően hiányolja Jókai lefordított regényei közül az „igazán magyaros ízű” (specially Hungarian flavour) műveket. A már lefordítottak közül egyedül a *Szegény gazdagokat* emeli ki, dicsérően szól még *Az arany emberről* (bár megjegyzi, hogy nem eléggé magyar), s lefordítani *A kőszívű ember fiai* mellett elsősorban a *Szerelmek bolondjai*, az *Enyém, tied övé* és *Az élet komédiásai* című regényeket javasolja.⁹⁸

Bain e művek fordítására nem vállalkozott, a már tárgyalt regényeken kívül mindössze egy elbeszélésekből összeállított kötetet adott közre 1904-ben.⁹⁹

A fent javasolt, „magyaros ízű” művek közül angolul csupán egy jelent meg, 1900-ban, P. F. Bicknell fordításában.

Percy Favor Bicknell fordításai

A kőszívű ember fiai

Már a múlt században több méltatója *A kőszívű ember fiait* tartotta Jókai külföldön legnagyobb népszerűségnek örvendő művének,¹⁰⁰ mint később Tábori Kornél, *Jókai világsikerei* című cikkében.¹⁰¹ Tábori, aki az *Illustrated London News* véleményére alapozta megállapítását, melynek recenzense *A kőszívűt* nevezte Jókai legjobb regényének, nyilván nem tudott arról, hogy nem létezett olyan angolra fordított Jókai mű, melyről legalább egy, inkább reklámnak, mint kritikának minősíthető írás ne mint a magyar író legjobb regényéről számolt volna be. A fordítást sem ismerhette, máskéülben biztosan nem hagyta volna szó nélkül aényt, hogy angolul talán ez Jókai legjobban

⁹⁴ The Saturday Review, 1894. Jan. 13. 37. Idézi CZIGÁNY is, i.m. 241.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Péterfy Jenő válogatott művei. Szerk. SÓTÉR I. Bp., 1983. 624.

⁹⁷ The Saturday Review, 1894. Jan. 13. 38.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Tales from Jókai*. London, Jarrold and Sons, 1904.

¹⁰⁰ SZOMBATI László és TÓTH József írásait idézi JÖM, *A kőszívű ember fiai*. S. a. r. SZEKERES László 19... I. 381.

¹⁰¹ Tolnai Világlapja, 1925. febr. 11. 17.

„meghúzott” műve, melynek 343 oldalnyira rövidített cselekményéből mindössze 137 játszódik Magyarországon.

Mint már szó esett róla, amennyire a cselekmény menete engedte, Bicknell kihagyta a két humoros zsánerfigura, Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám alakja köré szőtt epizódokat; valószínűleg az egyszerűbb szerkezet érdekében Ödön oroszországi farkaskalandját, továbbá az ostrom alatti Pest-Buda leírását, az „Egy nemzeti hadsereg” c. fejezetet, vagyis azokat a részeket, melyek az 1848–49-es szabadságharc magyarországi hadieseményeit örökítik meg. Kihagyásai következtében a regény fő színhelye Bécs lett, a leghosszabban taglalt esemény pedig a bécsi forradalom és a huszárok menekülése — egészen a magyar határig.

Jókai szerint az igazi forradalmárok Baradlay Ödön és társai voltak, az utcára vonuló tömeg csöcselék (kivéve ha egy hős szólt hozzájuk, akkor ők a „nép”). Bicknell nem osztotta Jókai idegenkedését: vagy elhagyta a tömeget negatívan ábrázoló sorokat (részeg kofákat, a katonák hátához hajigált rohadt krumplicáport),¹⁰² vagy megváltoztatta Jókai szavait:

Jókai:

(Jenőről): „A rongyos proletáriusok hadát visszatartóztatni öntestével, odavetni magát a pálinkaittas csöcselék s a bosszús katonaság keresztüze közé, hogy ott összemorzoltassa magát!” (I. 193.)

Bicknell:

“Poor Jenő! To offer his own person as a check to the fury of the mob, and to stand as a target between two fires — that of the rioters on one side, and of the soldiery on the other — was hardly to his liking.”¹⁰³

(Szegény Jenő! Hogy saját testével szegüljön a tömeg dühének és céltáblaként álljon két tűz — egyik oldalon a zendülők, másikon a katonaság közé, aligha volt ínyére.)

Jókainál a bécsi forradalom és a magyar ügy összefonódik, „a Rákóczi induló halottfeltámasztó zenéje”-re a „magyar hongyülés leghíresebb vezérfiái” „szólnak a néphez”¹⁰⁴, Bicknellnél a Rákóczi induló elmarad, Ödön magyar nemzeti hősből bécsi forradalmárrá változik, és a polgári jogok kiterjesztéséért harcol:

Jókai:

„És midőn ama fényes alakok között, kik egymást felváltva szólnak a néphez arról az erkélyről, [Jenő] egyszer csak megpillantja testvérét, Ödönt! Ez is itt van. Ő is egyike a hongyülés ünnepelt szónokainak s most föllépett velük együtt a népszabadság ünnepét üdvözölni.” (I. 188.)

Bicknell:

“As the two [Jenő, Alfonsine] turned aside one evening in their walk, to join a throng of eager listeners who were being addressed by one impassioned speaker after another, Jenő was startled at seeing his brother Ödön mount the platform as one of the orators of the occasion. He too, it appeared, was on the side of people; he was one of the parliamentary speakers who were making their voices heard in favour of popular rights and parliamentary reform.” (127–128.)

(S amint egy esti sétájuk során [Jenő és Alfonsine] csatlakoztak egy kíváncsi hallgatóságból álló csoporthoz, melyhez szenvedélyes szónokok sora intézte szavait, Jenő döbbenten pillantotta meg testvérét, Ödönt, az alkalom egyik szónokaként az emelvénnyre lépni. Úgy látszott, ő is a nép oldalára állt, azoknak a szónokoknak az egyike, akik a nép jogaiért és alkotmányos reformért szálltak síkra.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

¹⁰² JÖM, A köszívű, I. 193.

¹⁰³ The Baron's Sons. A Romance of the Hungarian Revolution of 1848. London and Felling-on-Tyne, n.d. 130.

¹⁰⁴ JÖM, A köszívű..., I. 188.

Egyáltalán, a fordító került a hazafias pátoszt. Amikor például Jókai a szabadság oltáráról írt, Bicknell egyszerűen kihagyta.¹⁰⁵

Jókai leküzdhetetlenül feltörő nemesi előítéleteinek sem kegyelmezett:

Jókai:

„A Plankenhorst család estélyei *eltűrt* nevezetességgel bírtak a rezidenciában. A Plankenhorst név *elég jó hangzású volt, csak hiányzott* belőle, hogy nem volt előtte bárói cím.” (I. 85.)

Bicknell:

“The Plankenhorst family in Vienna was *entirely respectable one, although* its name lacked the prefix which denotes nobility.” (59.)

(A Plankenhorst család Bécsben *teljes köztisztelteletnek örvendett, bár* nevük elől hiányzott a nemesi cím.)

Plankenhorsték estélyén Jenő mentegeti a családot, akik cselédként bánnak szegény rokonukkal, Edittel. Richárd száján kicsúszik a megjegyzés:

Jókai:

„No, nem is volt hát ez a te háziasszonyod bárónő soha.” (I. 94.)

Bicknell:

“Was your Baroness Plankenhorst never of that age herself?” (66.)

(A te Plankenhorst bárónőd nem volt ennyi idős soha?)

Bicknell, igaz korábbi állításának ellentmondva, inkább megtette Alfonsine-t bárónőnek, mint hogy Richárd ajakbiggyesztő megjegyzését lefordítsa.

A fenti, Jókai világnézetét érintő változtatásokon túl, miként Bain, Bicknell is megkurtította az író érzelmi beállítottságából következő — vagy a francia és német? ponyvairodalomból átvett — melodramatikus stílusban megírt jeleneteket.

A zárdába berontó Richárdot e látvány fogadja:

Jókainál:

„A terem közepén feküdt haldokolva egy apáca. Régóta idegbajban szenved, a mai nap rémjelenete elhatározta halálát. Az ijedelem, a kiűn tomboló, őrjöngő zaj ideges görcsöket idéztek nála elő. Társnői ápolva, vigasztalva csoportosultak körüle. S e martyrologiai jelenet közepett, e sírbolti világításban, azon szűz alakok között, kik a halálvonagló apáca körül térdepeltek, egy ismerős arcot pillanta meg Richárd, egy arcot, melynek láttára minden csepp vére fellázadt önszíve ellen.” (I. 204.)

Bicknellnél:

“In the middle of the room lay a dying sister, while about her were grouped her companions, ministering to her wants and seeking comfort to her. In the group one face caught his eye and held him spellbound.” (140.)

(A terem közepén feküdt egy haldokló nővér, társai köré gyűltek, vigasztalták és ápolták. A csoportból egy arc vonta magára [Richárd] figyelmét, s megbabonázva állt.)

Ezenfölül Bicknell — Bainnél gyakrabban — elhagyta Jókai mindentudó narrátorának kommentárjait, s néhol a valószínűség érdekében a cselekményen is változtatott, mint például Ödön megmenekülésének ábrázolásán Buda ostromakor. Jókainál a vár fokára lépő hőst megölhetné az ellenség katonája, de az utolsó pillanatban „lábhoz eresztí a fegyvert, keblébe nyúl, s a szurony hegyére feltűz egy fehér zsebkendőt” (II. 175.), Bicknellnél meghúzza a ravaszt, de a fegyver csütörtököt mond. (274.)

A regény angol változatában a magyar szabadságharc csak jelzésszerűen, a Baradlay testvérek sorsának háttereként jelenik meg, de ez a háttér elmosódott. Tallérossy Zebulon alakját Ödönnek írt levele miatt nem hagyhatta ki a fordító, ám szlovák-magyar származását nem tartotta szükségesnek megemlíteni. Így Rideghváryt és a

¹⁰⁵ JÖM, *A köszívű...*, I. 202; *The Baron's Sons*, 139.

szabadságharcot leverő orosz tiszteket nem azért kíséri, mert tolmácsolnia kell, hanem mert Rideghváry nem ért az egyszerű emberek nyelvén, míg Zebulon egyik kedves szónokuk.¹⁰⁶ Ezzel a Tallérossy Zebulon figuráján végrehajtott egyszerűsítéssel a helyszín is elszürkült: a jelenetsor valahol Magyarországon játszódik, de az angol változatból nem is sejtjük, hol.

Nagy-Britanniában így is eléggé magyarnak találták: „Jókai újra azzal a korszakkal foglalkozik regényében, mely, érthetően, oly vonzó honfitársai számára, s amelyhez már nem először nyúl sikerrel” — jegyezte meg némi malíciával az *Athenaeum* kritikusa, s hogy Bicknell jól ismerte olvasói ízlését, a névtelen recenziens egy másik megjegyzése igazolja, miszerint Ödön oroszországi kalandjai „túlrajzoltak és nem valósághűek”¹⁰⁷ — pedig alig maradt belőlük.

Egy az Isten

Az amerikai Bicknell az erdélyi unitáriusok iránti érdeklődése vezethette, hogy 1901-ben lefordítsa az *Egy az Isten* c. regényt.

Megmutatkozik ez abban, hogy az unitárius templomról, az egyházi szertartásokról, temetkezési szokásokról, a torockóiak életmódjáról írt sorokat mindig pontosan fordította le, ám Jókai egyéb néprajzi leírásai, például a torockói menyasszonyi ruháé, nem érdekelték, s a székely társadalom szerkezete sem különösebben; az „igazi székely lőfőpéldány” nála egyszerűen csak igazi székely (genuine Szekler).¹⁰⁸ Manassé a torockói bányászat fejlesztéséről kifejtett nézeteit Bicknell pár mondatban foglalta össze — azzal, hogy a nemzeti kapitalizálódás „harmadikutas” programjával megismertesse olvasóit, nem bajlódott.¹⁰⁹

A római színeket alaposan lerövidítette — a Rossi alakja köré szőtt, Jókai politikai üzenetét tartalmazó fejezetek hiányoznak, s Manassé és Blanka a lehető legrövidebb úton igyekeznek Erdélybe. Manassé nem jár Pesten (így a magyar szabadságharcról sem tudhat meg a regény olvasója semmit), s nem látogatnak el a „Szathmár megyei Pálmásra” sem, Zimándyékhoz, akik egyébként is Jókai többi zsánerfigurájának a sorsára jutottak: csak Zboróy Blanka környezetének pár mondatot kapott mellékszereplői.

Zboróy Blanka alakja is megváltozik a fordítás során.

Jókai pozitív hősnőinek jellemzője, hogy feltétel nélkül tekintélytisztelőek, így hercegnője először elfogadja a pápa tilalmát (elválni elválhat, de férjhez többet nem mehet), noha regényében épp a katolikus egyház lélektelen, hajthatatlan szigorát tette kritikája tárgyává az író. Az eredeti műben, megtudva, hogy szerelemtől, házasságtól hűsévesen mindörökké eltiltatott, Blanka engedelmesen fekete ruhát ölt, és még a forrongó Rómából is — hol élete veszélyben van — csak Manassé biztatására próbálkozik a meneküléssel, hiszen az egyház döntése értelmében a várost nem szabad elhagynia.¹¹⁰ Jókai hősnője az erkölcsi törvénynek beállított, rákényszerített sorsot hajlik elfogadni.

A kevésbé tekintélyelvű társadalomban élő amerikai olvasók számára Bicknell függetlenebb szellemű, kevésbé fatalista nőalakot teremtett. Az ő Blankája nem öltözik gyászba, habozását jelző mondatait nem fordítja le, s így egyértelműbben fordul szembe a ráért döntéssel.

¹⁰⁶ *The Baron's Sons*, 281.

¹⁰⁷ *The Athenaeum*, 1901. Jan. 5. 13.

¹⁰⁸ *JÖM, Egy az Isten*. S. a. r. SZEKERES László. 1970. II. 55., *Manasseh. A Story of the Stirring Days of '48*. London, Felling-on-Tyne, The Walter Scott Publ. Co., n.d. 146.

¹⁰⁹ *JÖM, Egy az Isten*, II. 290–291.

¹¹⁰ *JÖM, Egy az Isten*, I. 261. Az angol változatban nem vár Manassé megerősítésére.

Jókai a katolikus egyház felfogásának megfelelő választás elé állítja Blankát. Vagy engedelmeskedik és magányosan éli le életét, vagy Manassét választja, de elkárhozik. Bicknell nem hajlandó ezt az alternatívát fölvetni.

Blanka kétségbeesetten kéri Manassét, vigye el magával Rómából. A férfi visszautasítja.

Jókainál így:

„ — Azért, — mert ember vagyok és férfi! Meg tudnám önt védelmezni az egész világ ellen; de saját magam ellen nem. — Én önt szeretem. — Ha ön velem jön, a kárhozatba jön. (I. 256.)

Bicknellnél:

“Because I am a man and but human. I could shield you against all the world, but not against myself. I love you. And if you came with me, how could you expect me to help you to keep your vows?” (134.)

(Mert férfi vagyok és emberi lény. Meg tudnám önt védelmezni az egész világ ellen, de saját magam ellen nem. Én önt szeretem. Ha ön velem jönne, hogy várhatná el tőlem, hogy segítek megtartani a fogadalmát?)

A két társadalom eltérő normarendszerét mutatja, hogy míg Jókai regénye Magyarországon nagy vihart kavart, s élesen támadták a katolikus lapok, az angol *Athenaeum* szót sem vesztegetett a mű erkölcsi felfogására. „A történet akkor válik igazán érdekessé, amikor a válást már kimondták, s Manassé Erdély vadonjában rejtőző otthonába viszi jegyesét” — írta a recenziós. ¹¹¹

Jókainak az *Egy az Isten* c. regényében a nemzeti kapitalizálódásról kifejtett nézetei az angol szövegből kimaradtak, de a *Fekete gyémántok* esetében sem kerültek be a fordításba változatlanul, pedig e mű fő mondanivalója épp a nemzeti fejlődés útjának kijelölésében rejlett.

Frances Gerard: Fekete gyémántok

A kapitalizálódás módjáról és üteméről Gerardnak ¹¹² annyira eltért a véleménye Jókaiétól, hogy Kaulman Félix bőrébe bújva vitába szállt Berend Iván „különutas” programjával:

Jókai:

(Berend:) „...lassan de biztosan terjeszkedni, kicsinyben experimentálni [...] ez az én regulám.” (Kaulman:) — „Múlt századbeli nézetek. Ilyen elvek mellett Amerika sohasem hagyta volna el Európát.” ¹¹³

Gerard:

(Kaulman:) “You are too cautious. I can convince you to the contrary. For instance, a steam-engine of a hundred-horse power needs just the same labour to work it as one of four-horse power; and small undertakings in like manner, even if they are themselves lucrative, will eventually be swamped by the larger ones.” ¹¹⁴

(Túlzó óvatosság. Bebizonyíthatom az ellenkezőjét. Például egy száz lóerős gőzmozdony működtetéséhez épp annyi munkára van szükség, mint egy négy lóerővel működőhöz, s így a kisvállalkozásokat, még ha önmagukban jövedelmezőek is, végül szét fogják zúzni a nagyobbak.)

Berend szerint a kis üzlettel legalább bizonyosan nem lehet nagyot bukni.

¹¹¹ CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 264.

¹¹² Igazi neve Geraldine Francis volt.

¹¹³ JÓMI, *Fekete gyémántok*. S. a. r. NACSÁDY József. 1964. I. 83.

¹¹⁴ *Black Diamonds. A Novel*. London, Jarrold and Sons, 1896. 83–84.

Gerard-Kaulman válasza:

"And what certainty have you? Suppose just for the sake of argument, that one bright morning the Austrian minister of trade listens to the petition of the English iron masters, and that the free importation of raw iron is allowed. Your neighbour over there will at once shut his foundry, and you may go and sell your coal to the smithy, eh, Ivan?" (83.)

(Na és micsoda bizonyosság ez? Tétélezzük fel, csak a vita kedvéért, hogy egy szép napon az osztrák kereskedelmi miniszter meghallgatja az angol vasmunkások kérését és engedélyezi a nyersvas szabad behozatalát. A szomszédod rögtön bezárja az öntödét, te meg viheted a szenedet a kovácsműhelyeknek, igaz, Iván?)

Sőtér István szerint e regényben „a nemzeti ügy mellé az emberiség ügye sorakozik — az ember harca a természettel, a prométheuszi hős, vagyis: olyan távlatok, amik a romantika nagy, költői kompozícióiban [...] táruznak elénk.”¹¹⁵ Ez nem állítható Gerard fordításáról: nemcsak a narrátor által elmondott első két fejezetet hagyta el, hanem Berend Iván felolvasását „A hatodik világrész”-ről, azaz mindazon részeket, ahol a regény „hangja a romantika egy egzaltált, ősmítoszi hangnemébe csap át”¹¹⁶, sőt mindazt, ami Berendet az új természettudományos világ értelmiségi hőségé teszi (például szerszámainak leírását) — miközben valószínűleg csupán az értekezés-szerű, didaktikus fejtegetésektől és a pátosztól akarta megkímélni olvasóit. Fenti elhagyásai következtében a „nemzeti ügy” kivitelének új módja is csorbát szenved. Berend Iván ugyan így is épp eléggé sokoldalú marad — az *Athenaeum*, akárha Péterfyt olvasta volna recenzense, „hibátlan szörny”-nek (faultless monster) nevezi, aki „minden emberi képesség és minden földi erény birtokosa”¹¹⁷, ezek után mégsem válhat a „szűk és kiszárolt osztály”¹¹⁸, az értelmiség jelképes alakjává, melynek feladata a nemzet felemelése — hiszen nem tartozik ez osztályhoz.

Amikor Jókai a nemzet, az emberiség szolgálatáról ír, Gerard egyébként is sokkal szerényebben fogalmaz:

Jókai:

(Berendről) „Ez az ember egy nagy és az emberiséggel jóltevő titokforrást kutatja: hogyan lehet a szénbányák rémét leküzdeni?” (I. 44.)

Gerard:

“This man had a purpose: he wanted to learn a secret which would be of infinite benefit to mankind — at least, to those who are buried in the pits and caverns of the earth.” (20.)

(Ennek az embernek célja volt: meg akarta ismerni a titkot, mely végtelen hasznára válna az emberiséggel — de legalább azoknak, akik a föld tárnáiban és vájataiban vannak eltemetve.)

Gerard meglehetősen tájékozatlan lehetett a kelet-európai viszonyokat illetően: a pontos német fordításban, melyet használt, csakúgy, mint az eredetiben, Evila szlovák dalt énekel, az angol szerint „szlávot”, s arra is németül zendít rá elsőízben, mert a fordító csak a 450. oldalnál talált magyarul is tudó segítséget.¹¹⁹

Gerard stilisztikailag sem túl jól sikerült fordításában a *Fekete gyémántok* érzelgős szalonregényre csupaszodott, amelyhez Jókai egy előszóban adta áldását — nyilván olvasatlanul.

¹¹⁵ SÓTÉR, i.m. 450.

¹¹⁶ SÓTÉR, uo.

¹¹⁷ The *Athenaeum*, 1896. Sept. 26. 416.

¹¹⁸ *Fekete gyémántok*, II. 122.

¹¹⁹ *Schwarze Diamanten*. Vierte Aufl. Berlin, é.n. 26 és *Black Diamonds*, 15.

Jókai a *Fekete gyémántok* megjelenése után hét évvel, 1877-ben újra olyan regényt ír, melyben ismét megmutatkozik, hogy nem tud elszakadni a köznemességben a magyarság legfőbb erkölcsi értékhorozóját látó szemlélettől. A *Névtelen vár* célja a „győri futás” mentegetése, az 1809-es inszurrekció dicsőítése, a „hűség vértanúinak” felmagasztalása, akik „megérdemlik, hogy a nevüket betakaró fátyolt letépjük meggyalázott szívükről, s porrá lett csontjaikra dobjuk szemfödélnek.”¹²⁰

Elégedett lehetett tehát, hogy e regényét is kiválasztották, s valóban, a kötet első, 1898-as amerikai kiadásához írt előszava erről tanúskodik — ha ugyan ő írta.

Ebben a New York-i Doubleday and McClure kiadóra ruhazza könyvei angol nyelvű kiadásának jogát, s örömet fejezi ki, hogy végre pontos fordításban jelennek majd meg, ellentétben a korábbiakkal: „angol nyelven megjelent munkáimat vagy nem a magyar eredetiből fordították, ha pedig igen, a figyelmes átolvasás hiányában számos hibával csúfítva jutottak el a közönséghez.”¹²¹

Egyet kell csak lapozni a regényben, hogy kiderüljön, a Jókai által hitelesnek elismert fordítás esetében megintcsak elmaradt a figyelmes átolvasás (Jókai bizonyára nem is látta). Az eredetihez képest jócskán megcsappant a terjedelme és ráadásul Boggs németből fordította. A tisztartó „herr Hofrichter”, az alispán „vice-palatine”, azaz a nádor helyettese: az amerikai Sara Elisabeth Boggs írónőnek nem sok fogalma lehetett a feudális társadalom szerkezetéről, hiszen a német „Vicegespan”-t is rosszul fordította.

E tudásnak a fordítás során nem érezhette túlzottan a hiányát, mivel szinte mindent kihagyott, amiért maga Jókai tollat fogott.

A *Nameless Castle*-ből hiányzik az inszurrekció (pl. a teljes tizenegyedik rész, a „Férfiak dolga”) és a magyar nemesség apologetikus leírása, még Václav Lajos (azaz „Ludwig”) nemesi önkéntesekből összesereglett volónja is csak „érdekes emberekből” áll.¹²²

„Herr Bernat Görömbölyi von Dravakeresztur” az óra-analógiával itt is elmagyarázza a Napóleon ellen a magyarokhoz csatlakozni kész francia royalista Václavnak, hogy mennyi akadályt kellett leküzdenie a nemességnek, míg fel tudta fegyverezni magát, de Boggs nem tudván, hogy a német intézménynevek használatának oka van (s lehet, hogy a regény magyar eredetijét nem is látta), mindent lefordított angolra. Így elmosta a Jókai soraiban az osztrákoknak szóló kritikát: a fordításban egyetlen egységes ország (a „birodalmi Magyarország”) hivatalnokai tehetetlenkednek, s nem domborodik ki az író vádja, miszerint az *osztrákok* küldték vágóhídra a *magyar* nemességet. A történelmi regényből kimaradt a tanulság.

Jókai:

„A rugó, az a meghozott törvény; a nyugtalankodó, a nádori hivatal, melynek azt végre kell hajtani; az akadályozó pedig a Hofkriegspraesidium, az Obercommando és az Artillerie-Direction.” (315.)

Boggs:

“The spring is the law passed by the Diet. The pendulum is the palatine office, which has to set the law into motion; the escapement is the imperial counselor of war.” (243.)¹²³

¹²⁰ JÖM, *A névtelen vár*. S. a. r. HARSÁNYI Zoltán. 1965. 315.

¹²¹ *The Nameless Castle*. New York, Doubleday and McClure Comp. 1898. v.

¹²² JÖM, *A névtelen vár*, 327., *The Nameless Castle*, 249.

¹²³ A „diéta” szó nem a német fordításból került át: *Das namenlose Schloss*. Berlin, Otto Janke [1879] 313–314.

A megmaradt, Marie-Thémire-Katalin-Vável körül bonyolódó kalandtörténetet, az a főcselekménnyé előlépett mellékszálát, arányos, feszes cselekményű, átlagosan 30–35 oldalas fejezetekre osztotta-kurtított Boggs.

Katalin életének háttérében meghagyta ugyan a zsánerfigurákat, de azok jóval kevesebbet anekdotáznak, s szerencsére a falusi lelkésznek, Mercatoris Tóbiásnak sem engedte meg, hogy az amerikai-angol közönség előtt kifejtse nézeteit és „a világ minden nyelvét a magyarból származottnak tüntesse fel”¹²⁴ — aligha értették volna Jókai iróniáját.

A (képzeletbeli) francia arisztokratának, Vável Lajosnak Jókai számára természetes és maradéktalanul végbement asszimilációjától a fordító húzódozott. A magyar szöveg szerint Vávelt annyira leköti a katonáskodás, hogy alig jut ideje szerelme, Katalin, s úrnője, XVI. Lajos francia király álnéven Magyarországon rejtőzködő Marie lánya számára. Az étkezéseknél szabadkozni kénytelen: „ő már falatozott, künn a gyepen, jó nyers szalonnát paprikával”¹²⁵. Boggsnál egyszerűen a „táborban étkezik”¹²⁶.

A szintén a francia arisztokráciához tartozó Thémire-Katalin lánya annyira szegényli kémnő múltját, hogy anyjának szóló levelében így fogalmaz: „nem tudtam úgy a tükörbe nézni, hogy saját arcom felé ne köpjek”¹²⁷. Boggs, akár a jó ízléssel, akár az arisztokrácia modorával tartotta összeegyeztethetetlennek kijelentését, kihagyta, amint Jókai több angol fordítójához hasonlóan a túlságosan érzelmű jelenetek tolmácsolását is mellőzte (pl. Marie madarának halála).

Regénye utolsó soraiban a letűnő nemesi világ szimbólumává emelte Jókai a Névtelen Várat. Az angol változatban, a nemesség szerepeltetése híján ennek nem lett volna értelme, s Boggs az utolsó mondatokat (is) szabadon fordította.

A befejezés az *Athenaeum* kritikusat Poe *Az Usher-ház vége* c. elbeszélésére emlékeztette — ott is az arisztokrata főhősök halála után enyészik el egy kastély.¹²⁸

Jókainak három másik regénye a hű fordítás ellenére is sikert aratott, sőt egyikük a legnépszerűbbek közé tartozott.

Szabadság a hó alatt, Mire megvénülünk, Sárga rózsza

Pedig összes írói hibája megtalálható a *Szabadság a hó alatt* című művében. Történelmi regény, melyben fittyet hány a valóságra: Puskinnal kis híján feleségül veteti I. Sándor cárlányát. Nem törődik a lélekrajz hitelességével: a cárszeretett lánya haláláról értesülvén öleli magához szerelmesen rég elhanyagolt feleségét. Úgy ábrázolja a cári önkény ellen fellázadt dekabristák felkelését, hogy közben a cárt magát rokonszenves hősnek láttatja, stb.

Ez továbbá az egyetlen olyan angolul kiadott regénye, melynek érzelműs jeleneteit is lefordította Mrs. Waugh (Ellis Wright) — az *Athenaeum* ki is jelentette, hogy „ultramelodramatikus”¹²⁹ —, mégis kilenc kiadását olvasták.

Népszerűségére magyarázatot adnak a kritikák: szinte kivétel nélkül a távoli, hírből is alig ismert Oroszország hiteles ábrázolásának fogadták el a regényt.¹³⁰

H. W. V. Temperley, a *Contemporary Review* kritikusa, aki Jókai halála alkalmából tanulmányt írt életművéről, egyik legjobb történelmi regényének ezt a művét nevezte,

¹²⁴ JÖM, *A névtelen vár*, 257.

¹²⁵ JÖM, *A névtelen vár*, 331.

¹²⁶ *The Nameless Castle*, 252.

¹²⁷ *A névtelen vár*, 354.

¹²⁸ *The Athenaeum*, 1900. Jan. 6. 14.

¹²⁹ *The Athenaeum*, 1897. June 26. 839.

¹³⁰ Az angol kritikából szemelgetett a JÖM, *Szabadság a hó alatt*, 258–260.

sőt azt állította, hogy „a nagy orosz regényírók közül sem ábrázolta senki annyi színnel történelmüket”, mint épp a magyar (de szintén keleti!) Jókai.¹³¹

A magyar író olyan vad, barbár és érzelmes Oroszországot festett le olvasóinak, amelyet azok látni akartak.

A *Mire megvénülünk* Arthur B. Yolland által készített fordítását hatszor adták ki.

Sikerét aligha líraiságának, önéletrajzi vonatkozásainak köszönhetette elsősorban. Valószínűleg a reformkori Pozsony sem érdekelte túlzottan az olvasókat. Inkább az *Athenaeum* ironikus kritikusanak lehet igaza, aki a műből az erényes cigánylány történetét emelte ki, s megállapította: „Ebben a regényben több van a cigány »business«-ből, mint a szerző többi alkotásában” („There is more of the gipsy »business«...”). „Úgy hisszük, hogy a fiatal olvasók leginkább a vad, félreeső kocsmákat és a cigányokkal való verekedést értékelhetik; az utóbbiak mindig eléggé festői külsejű emberek a színházi üzlet számára” — szögezte le.

Másik olvasatában a regény arról szólna, hogy szembe tud-e szállni Áronffy Loránd a sorssal, vagy őt is utoléri családja férfitagjainak végzete, az öngyilkosság. A kritikust ez az olvasat sem érdekelte. „A műben még a cinikus asorizmák a legjobbak” — írta.¹³²

Elsőre érthetetlen a *Sárga rózsza* öt kiadása, hiszen ahol tehették, a vidéki élet külön alakjait, a zsánerfigurákat, a „népiest” kihagyták Jókai regényeiből.

Mintha összebeszéltek volna azonban, minden művében meghagyták a szegény-legényeket, betyárokat: az *Erdély aranykorában*, a *Rab Ráby*-ban, sőt még az erősen lerövidített *Kőszívű ember fiaiban* is.

Ha tekintetbe vesszük, hogy *Szabadság a hó alatt* című regényének Oroszország-ábrázolását késpénznek vették, a *Sárga rózsza* öt kiadása inkább aggodalomra, mint örömrre ad okot.

A népies irány kanonizálódásával ugyan e művet a honi kritikusok egyre nagyobb elismerése övezi, véleményem szerint a *Sárga rózsza* a világszemléletének ellentmondásait feloldani egész élete során képtelen, végképp válságba jutott Jókai kitérése a szembenézés elől, az egyik lehetőség, amit a két évvel korábban született *Nincsen ördög* kiábrándult írója választhatott. Az eredmény, mint Németh G. Béla írta „idegenforgalmi folklórlátványosság lett, pusztai nagyjelenettel, csikós- és gulyáspszichológiával, színpadi rutinkonfliktussal.”¹³³

Ez esetben még a hű fordítás is ártott. Beatrice Danford, aki olyan szavakkal is megbirkózott, mint a *sallangos csótár*, a *laptika*, *göppöly* vagy *monyorú*, a *döghúst* is pontosan lefordította:

Jókai (a pusztai gulyások táplálkozási szokásairól):

„Nézze azokat a legényeket! Csupa erő, egészség valamennyi. Pedig az mind döghúson nőtt fel.”¹³⁴

¹³¹ H. W. V. TEMPERLEY, *Maurus Jokai and the Historical Novel*. The Contemporary Review, 1904. July, 112.

¹³² The Athenaeum, 1900. Sept. 15. 343. Czigány L. ismerteti ezt az írást: „A regény még egyszer felkeltette a kritikus megcsömörlött érdeklődését Jókai iránt, lelkesen beszélt a nagyszerű leírásokról és »az alkalmi száraz, cinikus aforizmákról, melyekben oly nagy örömet leli a szerző«.” CZIGÁNY, *A magyar...*, 261. Az általam idézett mondattal együtt az Athenaeum kritikájának ez a része pontosan a következő: “We imagine that youthful readers will chiefly appreciate the scenes at wild out-of-the-way inns and the fights with gipsies; the latter are always picturesque people for stage business. The best things in the book in our opinion are the descriptions of scenery and the occasional dry cynical aphorisms in which the author indulges.”

¹³³ NÉMETH G. Béla, *Életképforma és regény*. In Uő., *Küllő és kerék*. Bp., 1981. 51.

¹³⁴ JÓM, *Sárga rózsza*. S. a. r. VÉGH Ferenc. 1988. 149.

Danford:

"Look at those lads, can you desire healthier or stronger fellows? Yes, they have all grown upon carrion."¹³⁵

Ha Jókai *Szabadság a hó alatt* c. regénye szereplőinek durvaságából az orosz nép durvaságára és barbárságára következtettek az angol olvasók és kritikusok, vajon milyen általánosításra jutottak a fenti sorokból?

Ismeretlen fordító: Rab Ráby

Jókai regényei közül utolsónak a *Rab Rábyt* fordították le, 1909-ben. Ez a regény járt talán legjobban a fordítással (kimaradt belőle a hiteles kor- és társadalomrajz érdekében használt latin mondatok és kifejezések tömege, miközben a rövidítés valóban a főcselekmény kiemelését szolgálta) — sajnos éppen e mű fordítója ismeretlen.

A kötet harmadik kiadásához — föltehetőleg az elsőhöz is, lévén az újabbak általában változatlan utánnymások — az a Reich Emil írt ugyan előszót, aki maga is publikált angolul, mégsem valószínű, hogy ő fordította volna, mert ha nem is kizárólag a német változatot vette alapul, a fordító szemlátomást annak szövegét is felhasználta.¹³⁶

A jozefinista Rab Rábynak a feudális magyar nemesség ellen vívott sikertelen harcában a nemzeti függetlenséget és a felvilágosodás eszméit egymással szembeállító Jókai megint elárulja, hogy élete alkonyán sem tudta levetni társadalomszemléletének béklyóját: a felvilágosodás vívmányaiért küzdő Rábyval szemben a nemzeti eszmét legfontosabb értéknek valló Tárhalmynak ad igazat, annak ellenére, hogy a „nemzet” érdekében a „nép” jogait áldozza föl. Jókai a II. József reformjai ellen szegülő, önös érdekeit védő nemességben sem tud mást látni, mint az ország „színe-javát”.¹³⁷

A „nemzet” szó jelentésén vitatkozva Ráby a „népet” érti alatta, Tárhalmly így javítja ki: „A nemzet a nemesi Karok és Rendek”.¹³⁸ Ez a nemzet az, melynek fennmaradásáért, a rendi alkotmányban megtestesülő függetlenségéért a népek tűnni kell (a német nyelv erőszakos terjesztéséről alig esik szó): „Én azt hiszem, hogy ennek a világrésznek nagyobb szüksége van arra, hogy itt ezen a helyen létezzék egy alkotmányos, hazaszerető magyar nemzet, mint arra, hogy a parasztoknak hetenkint egygel több elheverni való napja legyen” — folytatja a vitát Tárhalmly.¹³⁹ Később így összegzi véleményét: „vannak emberek, akiknek e nélkül a haza nélkül az egész planéta nem kell; akikre ez a paradicsom, amit életükkel, halálukkal meg kell védelmeznünk! hogy ilyen emberek nagyon sokan vannak; együtt úgy hívják őket, hogy »nemzet«, hogy mikor a nemzet szenved, akkor az egyes embernek nem lehet örülni.”¹⁴⁰

Itt Jókai már modern tartalma felé tágitotta a rendi nemesség szűken értelmezett nemzet-fogalmát: a nemzet azoknak az egyéni érdekeiket háttérbe szorító embereknek a csoportja, akik legfőbb értéknek a csoportot jelképező fogalmat tekintik. Míg a rendi nacionalizmus esetében világos volt, hogy a nemzet az ősi jogait védő nemességet jelentette, a második, általánosító megfogalmazásban tartalma kibővül és elmosódik: a

¹³⁵ *The Yellow Rose*. London, Jarrold and Sons, n. d. 69.

¹³⁶ Fruzsinka kisasszony Fräulein Fruzsinkaként szerepel. *The Strange Story of Rab Ráby*. Third ed. London, Jarrold and Sons [1909], pl. 4. A JÖM-kiadást sajtó alá rendező KOVÁCS Győző és NAGY Miklós (1966. 512.) Czigány akkor még kéziratos tanulmánya alapján Reich Emilt teszik meg fordítónak. Már idézett kiadásában CZIGÁNY nem tartja fenn ezt az állítást, i.m. 270.

¹³⁷ *Rab Ráby*, 88.

¹³⁸ I.m. 86.

¹³⁹ I.m. 88.

¹⁴⁰ I.m. 380.

nemzetbe tartozhat bárki, aki a nemzet primátusát erkölcsi értéknek fogadja el („mikor a nemzet szenved, akkor az egyes embernek *nem lehet* örülni”).¹⁴¹

Jókai fenti két meghatározása felfedi, hogy milyen szoros a kapcsolat a feudális, rendi nacionalizmus és a mai kor nacionalizmusa között, sőt egy utalása („ennek a világrésznek” van szüksége egy stabil Magyarországra) arra is rávilágít, hogy Jókai nacionalizmusa mögött az orosz terjeszkedéstől, a pánszlávizmustól való félelme állt.

A népi-urbánus ellentét gyökerei is megtalálhatók a *Rab Ráby*-ban: a „nemzet”-ért aggódó nemességgel szemben nem a nemzet érdekeit sértő uralkodóként áll szemben II. József, hanem „az egész emberiség” ügyét képviseli, „a népek boldogítására” törekszik, „fel akar bennünket támasztani; de egy idegen világban.”¹⁴²

Sőtér véleménye szerint Jókai — a valóságban megtörténtektől eltérően — azért fordítja a szentendrei lakosságot Rab Ráby ellen, mert Ráby forrásként használt emlékiratainak „vármegyeellenes, nemességellenes élet kívánta tompítani.”¹⁴³ Ez igaz, sőt ha nem ezt tenné, véleményem szerint összeomlana a felvilágosodást a nemzeti ügygel szembeállító koncepció: az igazságáért harcoló Ráby és az őt támogató *nép* kerülne szembe a *nemzettel*, azaz a rendi nemességgel. Parasztság és nemesség (nép és nemzet!) szembenállása egy másik regény, de nem Jókai tollára való.

Reich Emil úgy érezhette, hogy a nemesség alkotmányhoz való minden áron történő ragaszkodása magyarázatra szorul. Ezért, miután leszögezte az előszóban, hogy az angol és a magyar alkotmány egymáshoz hasonlít, kijelentette: „múltban és jelenben, az alkotmány sokkal drágább [a magyaroknak], mint bármekkora anyagi jólét.”¹⁴⁴

Az pedig, hogy a regénybeli „nemzet”, mely alkotmányát védi, mindössze a nemesség, angolul nem olvasható.

Jókai:

(Tárhalmly:) [...] „hogya azon az úton haladsz előre, amelyen indultál, itt fogsz megrohadni Pest vármegye tömlöcében! [...]”

(Ráby:) — Azért, mert a nép barátja vagyok?
— De a nemzetnek ellensége!
— Hát nem a nép a nemzet?
— Nem! A nemzet a nemesi Karok és Rendek.” (86.)

Ismertetlen fordító:

(Tárhalmly:) — [...] „you will soon be rotting in one of our prisons, and I shall hear your chains [...]”

(Ráby:) — And all that because I am a friend of the people?
— Rather an enemy of the nation, say!
— Are not the people and the nation one and a same?
— No, not at all: the nation is the state.” (66.)

Az angol válasz Ráby kérdésére: „a nemzet az állam.”

Sőtér szerint Jókai kora „a nemesség történelmi sorsának beteltét hozta el.”¹⁴⁵ De nem hozta el e kor a nemesség eszmévilágának lehanyaglását. Ennek az ideológiának fenntartója, legsikeresebb képviselője, regényei útján leghatékonyabb népszerűsítője volt Jókai.

*

¹⁴¹ A nacionalizmus erkölcsi érték voltáról l. TAMÁS Gáspár Miklós *A nemzeti érzés erkölcsi lényege*. In Uő., *Idola tribus*. (Magyar Füzetek Könyvei 12) 1989. Különösen a II. fejezet.

¹⁴² *Rab Ráby*, 380.

¹⁴³ SÖTÉR, i.m. 511.

¹⁴⁴ *The Strange Story*, Reich bevezetője [iv].

¹⁴⁵ SÖTÉR, i.m. 504.

Legalábbis Magyarországon. Mert a regények szövegének összevetése angol fordításokkal épp azt mutatta meg, hogy Jókai világnézetének számos vonását már a fordítók elfogadhatatlannak találták: polgárságellenességét, „harmadikutasságát”, nemesi nacionalizmusának megnyilvánulásait vagy már eleve kihagyták, vagy átalakították.

Jókai világszemléletének „magyar”-ságából műveinek angol fordításaiba nem került át szinte semmi.

Nem jutott el az angol közönséghez a regényeinek egyéni jelleget biztosító népiessége sem, sőt művei közül csak azok váltak népszerűekké, melyek az olvasók számára már ismerős típusba tartoztak: a gótikus, a társadalmi- és kalandregények. Mivel a rejtett mondanivalót nem érthették — történelmi regényeit is kalandregényként olvasták. Irányzatosságát elutasították.

A fordítói változtatások és a regények eltérő nagy-britanniai és magyarországi kritikai visszhangja rámutattak a két társadalom szemléletbeli különbségeire: Jókai regényeiből az egyéni szabadság kiteljesedését gátló, statikus, tekintélyelvű világ képe bontakozik ki.

Jókai a múlt század végén, s különösen annak utolsó évtizedében az ismert és elismert külföldi írók közé tartozott Nagy-Britanniában. Népszerűségéhez kétségtelenül hozzájárultak a műveit az angol közönség ízléséhez, szemléletmódjához igazító fordítói, s közülük is elsősorban Robert Nisbet Bain.

Judit Kádár

MAURUS JÓKAI'S NOVELS IN ENGLISH TRANSLATION

Among the Hungarian novelists of the romantic period Jókai was certainly the most popular writer in Hungary and the fact that his works had been translated into several languages added special interest to his fame, for according to the public his oeuvre enabled foreign readers to acquaint themselves with the „real Hungary” for the very first time.

This essay collates the original Hungarian texts of his most popular twenty novels that had been translated into English with the English language versions. The collation of the texts reveals that it is precisely those features that were considered to be „the most characteristically Hungarian” that are missing from the English versions.

The translators did not agree to Jókai's anti-capitalistic and nationalistic views and therefore they either simply left out these elements from their translations of the novels or they adjusted the texts to the taste of the British and American public. They omitted all the humorous peasant characters of his genre-painting, while the more exotic figures of Hungarian highwaymen were retained. In spite of these omissions only those of his works became popular (running into more than three editions) in the 19th century whose literary form had been familiar to the readers: gothic novels and historical romances. Because of a general unfamiliarity with Hungarian history, Jókai's historical novels could only be read as novels of adventure. His few *Tendenzromane* that were translated into English never attained a second edition. The alterations in the English versions show the differences between the still feudal and the capitalistic British and American societies: Jókai's novels originally reflect a static, authoritarian world that hinders individual perfection. If not omitted by the translators, these features were criticised by the British literary reviewers of his works.

For all that, he was the most popular Hungarian writer in Great Britain and the U.S.A. in the last century and his translators' efforts — especially Robert Nisbet Bain's — to adjust his world-view to the taste of their readers greatly contributed to Jókai's success.